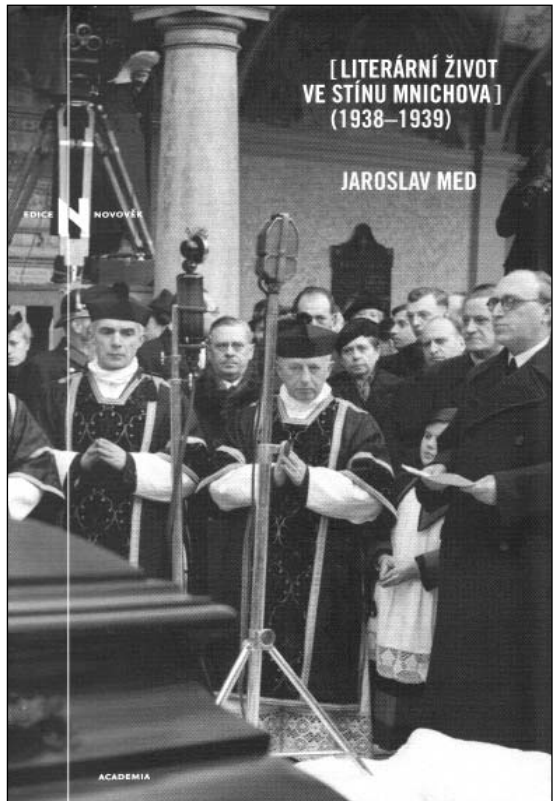

Čtyři hlasy k jedné knize

Konfrontace – kontrasty – kontexty

Diskuse

Literární politika aneb Odpustek a heroizace místo mementa

*Nad knihou Jaroslava Meda „Literární život
ve stínu Mnichova“^{*}*

Jan Rataj

Katolický literární historik Jaroslav Med přistoupil k tematice krajně pravicové autoritářské druhé republiky s cílem postihnout její literární život v několika měsících let 1938 a 1939.¹ Výraz „literární život“, který si autor zvolil pro název monografie a který v ní také hojně užívá, je zde však zavádějící. Nekryje se svým obsahem s vnímáním čtenáře, jenž prošel studiem literární vědy a který si pod pojmem „literární život“ vybaví především literární tvorbu, umělecké manifesty a literárněteoretické debaty. Autor pod označením „literární život“ ovšem popisuje politickou angažovanost literátů v publicistice v období budování autoritářského režimu, kterou přitom nepropojuje s širšími ideologickými a politickými souvislostmi doby. Účelem pojmového konstruktů „literární život“ s neliterárním obsahem je

* Tento příspěvek, napsaný na objednávku redakce *Soudobých dějin*, zveřejnil autor v původní podobě pod názvem „Literární politika aneb Apologetika místo mementa“ na své webové stránce (www.janrataj.cz/download/documents/literarnipolitika.doc)

1 MED, Jaroslav: *Literární život ve stínu Mnichova (1938–1939)*. Praha, Academia 2010 (dotisk 2011), 340 stran.

zdůraznit, že v případě známého selhání katolických literátů údajně nešlo o jejich politickou službu nastupující autoritářské moci, posvěcené dohodou s katolickou hierarchií, ale o pouhý jejich literární výraz, tvůrčí obraznost a osobní názory, které v zásadě s dobovou militantně pravicovou politickou a arizační čistkou v kultuře a společnosti nemají nic společného. Pokud bychom však v Medově knize hledali podrobnou analýzu skutečného literárního života druhé republiky – literární tvorby a kritiky – budeme překvapeni a zklamáni její absencí či nahodilostí.

V závěru Medovy knihy můžeme číst tato slova: „...lůza ... sice může vládnout perem, ale v žádném případě se nemůže stát součástí autentického literárního života“ (s. 293). Je tomu skutečně tak? Jsou spisovatelé a umělci, kteří v mezních situacích národa, strženi revolucionizující dobou, vstupují vědomě angažovaně zprava či zleva do politické žurnalistiky na podporu různých mocenských struktur (často v té míře, že i přestávají literárně a umělecky pracovat), narozdíl od občanů ostatních profesí politicky neodpovědní jenom proto, že umějí dát vzniknout uměleckému tvaru? Lze jejich politickou angažovanost, již propůjčují svůj působivý obrazný jazyk, posuzovat a pochopit izolovaně pouze z literárních či obecněji estetických hledisek? Máme snad předstírat, že jejich někdy nepřijatelné, krajní návodné apely a postuláty jsou pouhou nereálnou uměleckou nadsázkou literárního života, a že se tudíž k nim mohou vyjadřovat pouze literární historici, pokud se k tomu ovšem odhodlají, a nikoli ostatní „literárně nevědomý dav“?

Pro nastupující diktatury, které chtějí jednotně indoktrinovat a hodnotově převychovávat společnost, jsou prorežimně angažovaní spisovatelé velice cenní, protože díky svým literárním metaforickým schopnostem mohou v poetice nenávisti a budovatelského zápalu proniknout emočně tam, kde prostředky politického komentátora typu novináře selhávají. Byl snad italský fašismus prost svého literárního a uměleckého zázemí? Kolik italských akademiků, kteří neemigrovali, se nestalo fašisty? Ideologicky aktivistický umělec není mimo politiku a svou účastí v politických zápasech přesahuje literární život.

Zřejmou tendenci vyjadřuje také strukturální nerovnováha knihy, která zamlžuje problematiku tím, že směšuje různá období a režimy. Vlastní druhé republiky se týká jen menší část textu. Zdá se, že druhá republika posloužila autorovi jako příležitost ke konzervativní tradicionalistické kritice krize a hodnot předcházející liberálnědemokratické republiky první, již věnuje rozsahem velkou pozornost. S druhou republikou spojuje především první, nástupní fázi „konzervativní revoluce“ do prosince 1938, kdy teprve probíhala demontáž demokracie a kdy byly ještě možné na krátký čas v tisku názorové alternativy. Často autor o tomto období pojednává v jednom celku s odlišnou demokratickou situací před Mnichovem. Zato autentickou druhou fází systémového zvratu od ledna do 15. března 1939, charakterizovanou výstavbou autoritářského řádu s budovatelským nimbem a fašizačními projevy stejně jako likvidací nezávislého tisku a projevů demokratické kultury, Jaroslav Med ponechává téměř nezpracovanou. Přechází poté k počátku protektorátu, v němž nachází příležitost katolické spisovatele adorovat, jelikož v diametrálně odlišné historické situaci nacistické okupace čeští autoritáři někdy

výrazně revidovali své postoje. To už se sice netýká druhé republiky, poskytuje to ale autorovi přijatelnější kolorit pro jeho záměr.

Jistá velebnost Medova českého jazyka je spoluvytvářena místy archaismy (Teréza Nováková, agrárismus atd.). Ryzost jeho češtiny působí při její soudobé veřejné kanibalizaci příkladně. V jednotlivých případech Jaroslav Med v knize upozornil na některé přílišné apologie ve vztahu ke katolickým spisovatelům či současné ochránářské editorské zásahy jejich vyznavačů s tendencí vypouštět názory, které by dnes mohly poškodit jejich obraz.

Medova síla spočívá v medailonech (Arne Nováka, Josefa Konstantina Miklíka, Rudolfa Inny Malého, Bedřicha Fučíka a dalších). Výstižná je i analýza sociálního akcentu v myšlení Jaroslava Durycha nebo motivů přitažlivosti fašismu u části českých intelektuálů v demokratickém státě. S názorem, že „druhá republika nebyla bleskem z čistého nebe, kdy se zde zničehonic objevil státní útvar, který byl jakousi antitezí státu předchozího“ (s. 291), nelze než souhlasit. Radikálně konzervativní či krajně pravicové postoje u části české politiky mají své kontinuální kořeny v období před Masarykovou demokratickou modernizací roku 1918 i v první Československé republice.

Jaroslav Med několikrát deklaroval, že smyslem jeho knihy ve vztahu k druhé republice a aktivismu katolických literátů je „rozbít“ stále užívaná historická schémata,² odstranit „stereotypy“ a interpretace „prismaty vžitých historických klišé“ (s. 294) či „brýlemi ideologických předsudků“ (s. 218). Uvedené ambiciózní krédo vzbuzovalo očekávání bohatého a nového teoretického fundamentu knihy a autorova výzkumu pramenů, který zajímavými dokumenty podepře naplánovanou interpretační revizi. Bohužel musím však konstatovat, že v Medově práci až na výjimky absentuje historická a politologická literatura (a to i katolických autorů) k problematice totalitních a autoritářských systémů, typologie nacionalismu nebo vztahu katolické církve a katolicismu k demokracii a fašismu v meziválečném období. Autor ze své vůle vstupuje autoritativně na půdu jiných disciplín, aniž by v nich nabyl zásadní orientaci a kompetenci, což nesvědčí o jeho rozvaze. Rovněž citace dokumentů a výroků z období druhé republiky byly z valné části vybrány z děl předešlých autorů. Zdá se, že autorova revize není podepřena vlastním novým výzkumem pramenného materiálu. Často chybí jakýkoli kritický rozbor dobových pramenů a pojmů. Představa, že lze převyprávět výsledky výzkumů na základě vysokého stupně názorové neochvějnosti, autokraticky kategorického slova, vlastních impresí a druhorepublikových názorů Ferdinanda Peroutky, činí Medův konstrukt vnitřně slabým. Až příliš často se v knize bez doložení argumentací či prameny objevuje sousloví „v žádném případě nelze“, kdy realita je opačná, ale autor ji prostě nebere na vědomí.

Jaroslav Med interpretuje řád druhé republiky s eliminovaným parlamentarismem a svobodami jako autoritářský, chybně však konstruuje, že zůstal v mezích systému „silné demokracie“. Autoritářský a totalitní režim jsou různé typy výrazně nedemokratických režimů, které se odlišují způsobem ovládání společnosti, nikoli mírou

2 Vydělil se tak např. v náboženském vysílání České televize *Cesty víry* 13.11.2011.

demokracie. Hájení údajně demokratické podstaty „autoritativní demokracie“ (což je mimochodem Mussoliniho termín, který převzala druhá republika) nelze nekriticky postavit na dobových pozitivních výrocích „puncovaného liberála“ (s. 258) Ferdinanda Peroutky a nevzít přitom na vědomí, že za nového autoritářského režimu Peroutka svůj liberalismus zásadně zredukoval a stal se stoupencem konzervativní politiky Beranovy autoritářské vlády, její etapovitě taktiky protidemokratického obratu s demokratickou fiktivní fasádou, v níž zůstávaly načas demokratické formy, ale s definitivně umrtveným obsahem. Peroutka rovněž významně podpořil snahy Beranovy konzervativní garnitury podsunout se do přízně třetí říše oproti pohoršení, které tento vazalský a protidemokratický kurz vzbuzoval u části české veřejnosti. Peroutkův výrazný názorový obrat byl tehdy zaznamenán a komentován s výhradami či se zadostiučiněním všemi tehdejšími politickými proudy od levice až po krajní pravici.

Normativní optika Jaroslava Meda je konzervativně národně katolická. Obdobně jako u Arne Nováka není pro něho důležitá masarykovská demokratická modernizace po vzniku první republiky, založená na široké škále individuálních svobod, občanské rovnosti, sekularizaci společnosti a toleranci k názorové pluralitě, ani její likvidace druhorepublikovým řádem, ale uskutečnění národního programu v souladu s katolickou tradicí. Masarykovskou demokratickou modernizaci, která našla svůj výraz v prvorepublikové státní ideji humanitní demokracie, téměř nereflakuje. Nicméně jí neopomene vytknout vstřícnost vůči levicovým ideálům a levici vůbec.

Vlastní útočný protipluralitní koncept integrálních katolíků a fundamentálně odmítavou zášť českých katolických intelektuálů vůči mladé liberálně-parlamentní Československé republice, která zrušila jednotu oltáře a trůnu a nastolila rovnost vyznání a svobodu svědomí i pro ateisty, autor nepřipomíná, ba dokonce konstatuje, že „čeští katolíčtí intelektuálové a spisovatelé vstupovali do nově vzniklého státu s určitou nejistotou a pocit jisté provinilosti za chování katolické církve před válkou a za ní“ (s. 21). Popisy některých protidemokratických politických traktátů katolických publicistů z meziválečného období nejsou vztaženy k širším souvislostem obtížné a v nedohlednu se klikatící cesty katolicismu k akceptaci demokratických principů, ke vzniku koncepce křesťanské demokracie, ani nejsou uvedeny do kontextu nedemokratického společenského ideálu na principech organického hierarchizovaného státu, který přetrvával v katolické církvi. Zastupitelská demokracie byla pro papežskou kurii jen jednou z možných forem vlády z nezbytí, a rozhodně nikoli tou nejoblíbenější. Nepřipomíná se tu spojitost mezi autoritářským konzervativismem a tradicionalismem restauračního typu a mezi fašistickou protiliberální a protilevicovou revoltou, jež je u krajní pravice tak čitelná.

Prvorepublikovou modernitu charakterizuje autor spíše záporně. Nalézá ji ve vlně odnárodněného „levicového utopismu“, který označuje jako „znatelný rozpad tradičních jistot a zpřetrhání mnohageneračních vazeb“ (s. 9), respektive „revizi došavadních hodnot“ a (s odvoláním na Arnošta Inocence Bláhu) „výraz duševního zmatku“ (s. 252), za likvidaci tradiční kultury. Meziválečnou modernizaci tradicionalisticky vnímá jako vnášení cizích rozkladných vlivů, které oslabily národ a vedly ke státní porážce. Katolické antidemokratické projekty tak vlastně neplynou z ne-

demokratické podstaty samotného stále fundamentálního katolicismu, ale z obranné záchranné reakce na krizi liberální demokracie první ČSR ve třicátých letech a na rozvratnou internacionální bolševizaci levice. Autor se snaží vyvést katolické literáty, uhranuté a inspirované antisystémovými korporativními protidemokratickými koncepty Mussoliniho fašismu, spannismu a Dollfusova austrofašismu, falangismu a vojenským povstáním generála Franciska Franka, z antisystémové klerofašizující klasifikace do přijatelnější pozice radikálního konzervativního tradicionalismu. Zdá se, že korporativistické systémy, které tlumočí současnému čtenáři, nepokládá vůbec za protidemokratické či tento problém jako pro něj nepodstatný neřeší. Nadto vytváří ekvilibristiku, která činí mezi totalitními režimy *systémové* rozdíly. Nevychází přitom z žádné uznávané typologie znaků autoritářských či totalitních režimů, takže nelze vést relevantní polemiku. Za systémově shodné „absolutně totalitní režimy“ označuje komunismus a nacismus, zatímco italský fašismus, který pojem totality jako první pyšně zavedl, řadí ke „klasickému autoritativnímu státu“ s vůdcovským principem (s. 39). Italský fašismus nadto prý „hledal smír“ s uměním. Máme tomu rozumět tak, že italský fašismus, získávající umělce i z moderních uměleckých směrů, toleroval aktivity nezávislých, k fašismu neloyalních umělců, že respektoval tvůrčí svobodu? Mohl snad ve fašistické Itálii tvořit umělec, který by se nestal členem fašistického Sdružení intelektuálních odborů (*Federazione dei Sindacati intellettuali*)? Základním Medovým dělítkem je postoj ke katolické církvi. Tam, kde se totalitní korporativistická diktatura nechala inspirovat v organizaci společnosti sociálními encyklikami církve a zapojila církev do struktur moci, tím že z katolicismu učinila státní náboženství, prý nejde o totalitarismus. Komplikovat závěry připomínáním skutečných znaků totalitarismu, odlišných od autoritářských režimů, je pak nepodstatné. Tam, kde přes konkordát s papežskou kurií se nenaplnily konzervativní naděje na respekt vůči katolické církvi – jako v nacistickém režimu, který nejenže nestrpěl její představy o dominanci ve veřejném životě, ale nadto ve své novopohanské ideologii „popřel židovsko-křesťanskou tradici“, učinil z katolické církve v arizované loajální podobě pouze svůj ovladatelný nástroj, a dokonce se dopustil holokaustu – tam podle Meda o totalitarismus jde.

Podobně zavádějící klasifikaci uplatňuje autor vůči fašistickému hnutí Vlajka v období první republiky. Její stejnojmennou tiskovinu označuje za „vyhraněně nacionalistickou, protikomunistickou a protinacistickou“ (s. 41). Dopisovatelem *Vlajky* a jejím financérem byl, jak autor opakovaně zdůrazňuje, „významný katolický konzervativce“ Karel Schwarzenberg, jenž konstatoval, že v první ČSR „žádná skutečná pravice není“. Možná by stálo za doplnění, kde Karel Schwarzenberg svůj pravicový ideál spatřoval. Bylo to v domobranách (*Heimwehr*) sousední rakouské autoritářské katolicko-stavovské diktatury s výraznou fašistickou ideologií. Škoda že autor nezaložil svou revizi charakteristiky prvorepublikového „solidního“ hnutí Vlajka na vlastním autentickém prostudování listu *Vlajka*, jejíž fašistický obsah nelze popřít ani vtěsnat do zástupné vstřícné formulace „vyhraněný nacionalismus“. Vlajka byla také prvním hnutím, které implantovalo do české prvorepublikové společnosti antisemitismus znovu ve smyslu ryzího biologického rasismu. Program

Vlajky z roku 1937 konstatoval: „Činíme rozdíl mezi náboženstvím a rasovou příslušností, které se nelze zbavit ani změnou náboženství, ani smíšeným sňatkem.“³

Medově přístupu k demokracii a nedemokracii odpovídá i jeho charakteristika politického systému druhé republiky.⁴ V podstatě se podle něj v krajně pravicovém Česko-Slovensku nic hrozného nedělo. Hrozný byl Mnichov jako krach prohnílé liberální demokracie a 15. březen jako počátek nacistické okupace, která postavila provládni katolicismus do složité situace ztráty naděje na dominanci ve společnosti a znamenala i národní ohrožení. V druhé republice Med nespátřuje systémový protidemokratický krajně pravicový zvrat s vlastní českou radikálně konzervativní a fašistickou budovatelskou dikcí, ale pouhá nouzová opatření z pomnichovského nezbytí a ústupky vnějšímu nacistickému nátlaku. Leč konzervativně tradiciolistická podoba druhé republiky, obohacená o české árijství, s novou občanskou nesvobodou a návratem do předemancipačních časů, nebyla německým nacistickým dílem, ale měla české kořeny. Německý vůdce považoval české země za německé vnitřní léno, měl v úmyslu je obsadit a přesídlit české obyvatelstvo. Rozhodně neusiloval o vývoz vlastního systému a jeho zavádění za hranicemi, ale o rozvrat Československa, ať už by jeho režim byl jakýkoli.

Autor neprovádí odbornou analýzu demontáže československého demokratického politického systému v druhé republice a představ o podobě předpokládaného nového autoritářského politického řádu ani se nesnaží o vymezení atributů jeho programově nové ideologie a aktivistického politického stylu. Medova obrana autoritářského režimu druhé republiky spočívá v tvrzení, že se jednalo o režim ještě demokratického, národně konzervativního ražení, v němž údajně v žádném případě nebyla likvidována předchozí pluralita. Tento závěr je založen na principu (omlouvám se, ale výstižnější označení mne nenapadá) mudrování: v druhé republice nebyla jedna autoritativní politická strana, ale dvě, tudíž režim nebyl zcela nedemokratický a nesplňoval tak „základní podmínku totalitního režimu fašisticko-komunistického typu“ (s. 217). Autor se zaštiťuje i dobovým výrokem Ferdinanda Peroutky, podle něhož v druhé republice byl zachován systém demokracie v podobě dvou stran. Argumentace pouhým počtem stran ovšem postrádá jakoukoli odbornou hloubku. V československém komunistickém režimu v jeho stalinistické totalitní fázi existovalo pět politických stran. Mussoliniho fašistický režim po převzetí moci také po několik let trpěl prostou existencí dalších politických stran. V meziválečných fašizujících autoritářských diktaturách existovaly stranické systémy s více politickými stranami. Důležitý není počet politických stran, ale vztahy mezi stranickými subjekty: zda mezi stranami je rovnost příležitostí, vztah konkurence, možnost ucházet se ve svobodných volbách o podíl na moci. Za druhé republiky ve Slovenské Krajině a Karpatské Ukrajině proběhly již první nesvobodné plebiscitní

3 Program „Za Nové Československo!“ In: *Vlajka*, roč. 7, č. 1 (říjen 1937), s. 1; viz též SOVA, Vladimír: Pojem čisté rasy. In: *Tamtéž*, roč. 6, č. 2 (květen 1934), s. 2; TABOF, Xaver: Židé. In: *Tamtéž*, roč. 7, č. 4 (1.3.1938), s. 59.

4 K politickému systému druhé republiky blíže viz RATAJ, Jan: Návrat a nástup: Český systémový koncept krajně pravicového řádu za druhé republiky. In: *Politologická revue*, roč. 12, č. 1 (2006), s. 54–80.

volby na základě jednotné kandidátky. V českých zemích pro následování tohoto způsobu plédoval mimo jiné Ferdinand Peroutka. Mimochodem velkým vzorem pro nový způsob nedemokratických voleb byla italská aprobace z roku 1928. Stranický systém druhé republiky byl pouze kvazidualitní. Sestával totiž z hegemonní Strany národní jednoty, která se sama identifikovala s národem, státem a vládou, a druhořadé Národní strany práce, která se nacházela v subordinačním postavení k vládoucí straně a byla trvale zbavena reálné politické váhy, podílu na moci, vlivu na rozhodovací procesy i kontrolní funkce. Nebyla tudíž žádnou opozicí, ani tou loajální, ale nalézala se ve stadiu politické sanitární izolace a funkcionálního zániku, o němž bylo ostatně rozhodnuto koncem druhé republiky.

Při agilní obraně druhé republiky Jaroslav Med nevyhází z kritického rozboru pramenného materiálu, včetně dobových koncepčních společenských programů. Všechny propagandistické manipulační floskule autoritářských druhorepublikových držitelů moci jsou v jeho podání bez profesionální skepse a se zřejmou vírou v jejich věrojatný, pozitivní a upřímný obsah přetlumočeny a myšlenkovou štafetou přenášeny do 21. století. Novou politickou existenci tak dostávají dobové termíny, s nimiž si politický jazyk režimu kosmeticky vylepšoval svou skutečnou tvář a zakrýval podstatu věci: například *autoritativní demokracie* pro nedemokratický řád, *loajální opozice* pro Národní stranu práce s respektem k vedoucí úloze Strany národní jednoty jako faktické státostrany, *zjednodušení politického systému a národní jednota* pro autoritářské usměrňování a posléze úplnou eliminaci pluralismu a pro plošné omezování demokratických procedur, *kulturní obroda národa v křesťanském duchu* (s. 215) pro likvidaci hodnotových alternativ liberální sekularizované společnosti, pro omezení svobody svědomí a pro obnovu nadprávní katolické církve ve státě.

A když už jsme u pojmů: Jaroslav Med je český literární historik, a proto je záhadou, proč ve své práci důsledně užívá německých politických a geopolitických termínů s protičeským zaměřením a prokazatelně nacistické provenience, jako je například „sudetský prostor“ a všechny další odvozeniny od slova „Sudety“, namísto výrazů „české pohraničí“, „český Němec“ a podobně.

Součástí obrany politického systému druhé republiky je tvrzení, že nebylo zrušeno „nezávislé soudnictví“ (s. 281). Tento formalistně právní přístup nepřihlíží ke skutečnosti, že v raném „revolučním“ období autoritářských režimů nedochází většinou sice ještě k likvidaci právních norem a institucí předešlého režimu, jimiž je pohrdáno, v reálné praxi jsou ale obcházeny pomocí zástupných právních prostředků, politických směrnic či podzákonných předpisů, což má pro demokracii likvidační důsledky. Důležitým ukazatelem pro posuzování právního stavu režimu je tedy porovnání právní praxe s psanými zákony; v daném případě diagnóza stavu činnosti či nečinnosti vrcholných soudních institucí při zřetelné likvidaci zásad liberálnědemokratické ústavnosti z roku 1920. Jak konaly „demokratické nezávislé soudy“ druhé republiky například v reakci na nedodržování československé ústavy, na přípravu nové ústavy dle italského vzoru, na šikanu Čechů na Slovensku za jejich národní původ, na „odbornou“ debatu právníků o „definici Žida“, na vyloučení židů z členství ve vládoucí státostraně a celé řady dalších korporací, na první soudní šikanu za hanobení hákového kříže v Česko-Slovensku a podobně?

Velkou – dle mého soudu marnou – snahu věnuje autor očistění druhorepublikového režimu a jeho reprezentace od ideologické a politické spolupráce s fašismem. Jak bylo řečeno, v popředí jeho pozornosti není protidemokratický a protimodernizační výboj druhorepublikové mocenské a duchovní elity, ale zdůrazňování její protikomunistické a protinacistické orientace. Nepochybně i Beranovo vedení státostrany a jeho vláda dávaly přednost zachování zbytkové československé státnosti před pohlcením „velkým Německem“. Avšak máme-li v povědomí tehdejší obludnou maločeskou vládní kampaň za „smíření“ Čechů s říšskými Němci, instalaci nové státní svatováclavské tradice v proněmecky sebenivelizující deformované podobě, zakládání organizací pro spolupráci s Němci na základě vládní iniciativy, všestrannou adoraci němectví v nacistickém státě jako systémový vzor pro budování druhé republiky v mnoha směrech, včetně osvojení rasového pojetí národa a „rasové hygieny“ – pak nelze vůbec hovořit o aktivních protinacistických postojích, ale o cílené politice podřízení a profitu z ekonomické spolupráce s expandujícím nacistickým Německem.

Zásadně pomýlené je tvrzení Jaroslava Meda, že Beranova vláda nepřipustila české fašisty k moci. Naopak premiér a předseda státostrany Rudolf Beran ve snaze využít jejich aktivistického stylu při mocenském nástupu v „konzervativní revoluci“ proti liberálním a socialistickým „benešovčům“ otevřel českým fašistům dveře do nejvyšších pater české politiky. Čeští fašisté získali dokonce funkce místopředsedů státostrany. Právě politická spolupráce radikálních konzervativců s fašisty posunula druhorepublikový režim do krajně pravicové polohy. Medův spekulativní výklad, že smyslem začlenění fašistických formací do Strany národní jednoty byla jejich eliminace (s. 315), nemůže vyvážit fakt, že tímto krokem se český fašismus poprvé stal součástí vládnoucí elity a že byl uznán za užitečného politického partnera a spojence. Doposud roztržštěné fašistické organizace získaly ve státostraně kýženu organizační bázi ke svému etablování a zbytnění.

Autoritářský režim druhé republiky se konstituoval poměrně pozdě, za souběžné existence totalitních diktatur, navíc se ocitl v geopolitické sféře jedné z nich. Systém druhé republiky přes svou torzovitou nedokončenost obsahoval vedle autoritářských již také náběh na typicky totalitní způsoby ovládnutí. Strana národní jednoty, zejména od počátku roku 1939, postupně zabírala stát a společnost a přestala být demokratickým subjektem politiky. V Česko-Slovensku se tak objevuje koncept masové státostrany jako celonárodního hnutí s paramilitárními uniformovanými Strážemi národa a Mladou národní jednotou, v níž je již zaveden náčelnický princip fungování odshora dolů bez voleb. Státostrana, již je podřízena vládě, aktivizuje a etapovitě sjednocuje celé státní a národní společenství, chápané jako společenství krve; je zahájena kampaň sledující jednotnou indoktrinaci společnosti jedinou závaznou ideologií, hodnotami a kulturou, které vylučují alternativy. Nezávislé spolky a organizace po zbavení vlastní politické váhy (vládním nařízením č. 13/1939 Sb.) měly být nahrazeny jednotnými stavovskými organizacemi a začleněny do státostrany po vzoru jiných nedemokratických režimů. Postupně byla zlikvidována samospráva a cenzurou zakázán i nezávislý tisk. Jaroslav Med, apelující na historickou pravdu, však vrchnostenský etatismus v „autoritativní demokracii“ nevnímá (s. 217).

Postupující fašizace režimu nebyla jenom dílem autentických fašistů, podílely se na ní i radikalizované konzervativní, integrálně nacionalistické síly. Fašistická či nacistická „modernizace“ pronikla za druhé republiky i do organizací se ctihodnou členskou základnou a společenským významem. V radikální fašistické, antisemitské a germanofilsky proříšské Akci národní obrody (ANO) v rámci Strany národní jednoty byl zastoupen český univerzitní, vědecký, ekonomický a vojenský výkvět, byť řada osobností zůstala mimo. Tato skutečnost vyvrací konejšivé klišé, které používá i Jaroslav Med, že stoupenci totalitarizace společenského života byly „nejspodnější vrstvy politického spektra“ (s. 249).

Druhorepublikové vypuzení hodnot humanitní demokracie znamenalo též odklon od demokratického pojetí národa a přechod na pozice rasového biologického pojetí národa jako společenství krve, k němuž nelze přistoupit projevem svobodné vůle. Posedlost „českým árijstvím“, vylučování Čechů židovského původu z národa a degradace židů jako takových v Česko-Slovensku na občany druhého řádu pronikly z ideových programů a rozprav právníků do všech organizačních struktur Strany národní jednoty i do profesních sdružení a vedení univerzit. Beranova vláda „odborníků“ byla poslušným instrumentem státostřany. Mohla snadno zabránit rasovému kádrování ve společnosti a antisemitskému hanobení v médiích, kdyby na tomto zákroku měla zájem. Její kurz byl však opačný. Skutečnosti neodpovídá Medovo tvrzení, že se snažila „omezit antisemitské excesy“ (s. 86). Důkazem má být vládní zákaz Vlajky. Fašistická Vlajka však byla zakázána především proto, že byla příliš sektářsky principiální a nevyhověla Beranově nabídce na vstup do státostřany. Neměla smysl pro taktiku Beranovy mocenské oligarchie, spočívající v etapovité demontáži demokracie „suchou cestou“ prostřednictvím státní a stranické byrokracie a ohebných právníků. Naproti tomu usilovala o fašistickou národní revoluci přímým řezem ihned a s úplně novými lidmi v čele, nikoli s konzervativci „kompromitovanými“ prvorepublikovou vládní a parlamentní minulostí.

Není rovněž důvodu nadhodnocovat fakt, že Národní kulturní rada (NKR) jako střežová kulturní instituce Strany národní jednoty ve svém nacionálně konzervativním manifestu z 20. prosince 1938, který chtěl vymítat vše moderní a cizí, nemá výslovně „žádné antisemitské invektivy“ (s. 87). Nalezneme je zato v člancích většiny představitelů NKR a v dobovém kontextu, z něž vyplývalo nadmíru jasně, kdo patří do českého národa a kdo se tam vetřel a musí být vykázán.

Své čtenáře Jaroslav Med o mnohé informace ochuzuje. Například k nim patří, že v druhé republice bylo rasové pojetí národa vlastní i některým katolickým publicistům. Podle Rudolfa Voříška „národ ... je především společný původ kmenový, společná krev, je to půda, řeč, křesťanská tradice“.⁵ Listujeme-li tehdejšími články katolických literátů a katolického kléru, který jinak nacistický režim kritizoval za nerespektování zájmů katolické církve, setkáme se s velkým porozuměním pro Hitlerova a Mussoliniho protižidovská diskriminační a perzekuční opatření; oceňovány jsou i norimberské zákony a je apelováno do vlastních řad na znesnadňování či úplné zamezení konverze pronásledovaných židů ke katolicismu.

5 VOŘÍŠEK, Rudolf: *Úpadek a sláva českých dějin*. Praha, Vyšehrad b.d. (1939), s. 35.

Řada Medových kategorických soudů se nabízí přímo k oponentuře. Druhá republika opustila integrující státní ideu 28. října, tedy vzniku demokraticky modernizované republiky, a nahradila ji svatováclavskou tradicí s proněmeckou deformací a návratem k české historické státnosti. Tímto krokem podle mého soudu byla i z české strany opuštěna idea velkého společného státního celku. Jaroslav Med však soudí, že naopak svatováclavská státnost byla „víceméně přijatelná pro všechny tři národnostní entity (Čechy, Slováky a Němce – pozn. autora), mohla být jedním ze základních kamenů nového státu, jeho svrchovanosti i soudržnosti“ (s. 126). Je snad český středověký patron na nebesích rovněž patronem katolických Slováků? Byl snad takovým symbolem pro Hlinkovu slovenskou lidovou stranu a její vůdce, Andreje Hlinku a Jozefa Tisa? Nalezne snad svatováclavský motiv v ornamentech a rituálech slovenské státnosti? Co znamenal český patron pro české Němce, o tom podal svědectví Jaroslav Durych, podle něhož němečtí katoličtí kněží a bohoslovci odmítali světit 28. září, neboť v něm viděli nikoli svátek zemského patrona, ale Čecha. V mnohých obcích pohraničí dokonce němečtí katolíci odmítli manifestačně v tento den jít do kostela.⁶

Četl jsem přehršel soudobých německých a českých výpadů a kritik proti Edvardu Benešovi, ale nikomu ještě nenapadlo podpásově vytýkat tomuto příkladně zásadnímu odpůrci německého nacismu, že nepoukazoval „na totalitní zřůdnost nacistického systému“ (s. 220). Není ani namístě klást Benešovi za vinu, že popřel krizi liberální demokracie, když si stejně jako Masaryk uvědomoval, že demokracii nelze omezovat na pouhé mechanické budování institucí, nýbrž je zapotřebí ji kultivovat osvojováním demokratické politické kultury elitami i řadovými občany. Kromě toho Beneš patřil v československé partitokracii k prvním českým analytickým kritikům defektů politického stranictví.

Na liberální první republiku nehledí Jaroslav Med tak empaticky a ohleduplně jako na republiku druhou. Vytýká jí myšlenku českoslovenství a nevyřešenou národnostní otázku, v níž spatřuje i příčinu jejího zániku (s. 213). S odkazem na Jana Patočku zpochybňuje, zda měla vůbec nějakou státní ideu (s. 291). Obávám se, že autorovi v tomto případě chybí spíše vůle vnímat pozitivně to, co neuznává a nechce. Příčina neúspěchu Masarykova modernizačního demokratického zakladatelského konceptu spočívala spíše v chronické hospodářské neprosperitě Československa ve třicátých letech, v proměnách geopolitických sfér vlivu ve střední Evropě, které dostaly československou demokracii do mezinárodní izolace, a také v nepřítliš funkčním, nerozvíjeném a neošetřovaném mechanismu parlamentní demokracie s autoritativními příměsmi. Národnostní otázku řešila Československá republika v evropském kontextu velkoryse a příkladně. Jaká práva měly garantovány národnosti v tehdejší Německu, Rakousku, Polsku a Maďarsku? A dali se čeští a slovenští Němci, s jejich převažujícím typem politické kultury a kmenovou velkoněmeckou posedlostí, do československé liberální demokracie státotvorně integrovat?

⁶ Viz DURYCH, Jaroslav: *Naděje katolictví v zemích českých*. Praha, Ladislav Kuncíř 1930, s. 11 n.

Po pokusu o revizi pohledů na republiku první a druhou přechází Jaroslav Med k jádru své monografie – snaze o morální a politické očistění druhorepublikového aktivismu skupiny katolických literátů.

Nový establishment druhé republiky v čele s Rudolfem Beranem slíbil katolické církvi, že v autoritářském režimu obnoví předválečnou úzkou vazbu mezi církví a státem. Arcibiskup Karel Kašpar odsoudil první republiku jako sekularizovaný stát, jímž český národ zhřešil, a veřejně deklaroval sympatie radikálně konzervativnímu politickému zvratu. Jeho součástí se stal i program odsekularizování české společnosti podle hesla „Katolictví zákonem!“. Po pádu liberálnědemokratického systému opustila církevní hierarchie svou podporu Československé strany lidové jako katolické politické strany demokratického ražení. Ta se ostatně začlenila do Strany národní jednoty, poté co Šrámkovo demokraticky orientované křídlo bylo odstaveno od moci jako ideově nevěrohodné a nedostatečně průrazné vzhledem ke snahám katolické církve o supremaci ve společnosti. Šrámkova demokratická katolická politika se stala terčem kritiky, že v koaličním kompromisu předmnichovské republiky opustila celonárodní duchovní základ a soustředila se na „reálpolitiku“ přízemních ekonomických zájmů a podporu prezidenta Edvarda Beneše. Navíc prý poškozovala katolickou církev u věřících jiných stran, zejména u agrárníků.

Díky vzájemné spřízněnosti s autoritářským režimem a státostranou mohla nyní církevní hierarchie svými zájmy zavazovat již celou společnost. Do popředí českého katolicismu se dostal jeho konzervativní klérus, militantní protidemokratický politický proud, včetně výbojně mladé vysokoškolské katolické inteligence. Nastala tak osudová příležitost pro veřejné angažmá fundamentálních katolických literátů, kteří ke zlaicizované první Československé republice a demokracii zastávali chronicky nelояální a odmítavé postoje a necítili k nim pražádnou odpovědnost. Jak Jaroslav Med velmi výstižně konstatoval, uznávali pouze „absolutní svrchovanost církevního magisteria“ (s. 248). V této souvislosti je pro integrálně katolickou politickou angažovanost katolických literátů v druhé republice zcela nepodstatné, zda byli registrovanými členy vládnoucí státostrany či nikoli. Změnu vztahu mezi státem a katolickou církví v druhé republice ovšem Jaroslav Med neřeší. Připomíná pouze „jistou verbální spojitost katolické pravice s oficiální vládní politikou“ (s. 285).

V nové státostraně katolická církev a politika získaly určující vliv v kulturní komisi. Jejím předsedou se stal kanovník Bohumil Stašek, podléhající dlouhodobě vlivu svého klerofašisticky orientovaného spolupracovníka Jana Scheinosta. Scheinostova politická hvězda dostoupila tehdy vrcholu; byl pověřen rovněž vypracováním programové platformy státostrany. Kulturní komise Strany národní jednoty, v jejíž gesci byla kultura, školství, mládež a další oblasti, měla sehrát významnou úlohu při ideologické očiště a jednotné hodnotové převýchově společnosti. Tradicionalistická myšlenková indoktrinace s fašizujícími inovacemi byla prosazována s pateticky budovatelskou dikcí a revoluční, očištěně násilnou stylizací.

Katoličtí literáti a publicisté byli v první republice uznáváni jako tvůrci, svobodně psali, získávali státní literární ceny, přitom však v mladé demokracii tvořili jakési fundamentální nepřátelské ghetto. Před moderní demokratickou kulturou a zlaici-

zovaným světem se uzavřeli sami do sebe a prožívali pocit exulantů ve vlastní zemi, k níž jakoby spiknutím jiných konfesí a bezvěrců ztratili oprávněná dědická práva.

„Katolická vůle se musí stát jedinou energií národní, katolická víra musí být základem veškerého života, práce, snažení, moci, vlády. (...) Kam šlápne nekatolík, tam sedm let tráva neroste. (...) Jest třeba prohlásiti, že tento stát katolickým musí býti za každou cenu a že se v něm nestrpí žádné jiné tendence. (...) Není žádné kultury kromě katolické. Mimo katolictví tu není nic. Budoucnost národa a jeho dějiny jsou určeny tím, že se musí okázale navrátit ke katolictví, a to nikoliv k nějakému katolictví upravenému, nýbrž k tradičnímu. (...) Národ a stát musí bez pardonu býti proniknut zásadou, že jen a jen katolictví má právo, jen katolictví musí vládnouti, poroučeti, určovati, vésti, mluvíti a tvořiti a všecko ostatní musí býti velmi uctivě a pokorně zticha, chce-li, aby vůči tomu byla zachována tolerance. Stát se musí dostati pod protektorát katolictví,“ nastínil Jaroslav Durych již roku 1925 své politické krédo.⁷

Za nového sepětí katolické církve s autoritářským státem v druhé republice se katoličtí literáti s pocitem zadostiučinění a odvety rychle ujali role intelektuálních vůdců v demokracii zbloudilého a demokracií zrazeného národa. Za mimořádného zájmu předsedy státostrany Rudolfa Berana vytvořili spolu s agrárními ruralisty Národní kulturní radu – direktivní organizaci s celospolečenským převýchovným politickým zadáním usilující o dozorové řízení veškeré kultury. Národní kulturní rada, spjatá se Stranou národní jednoty, byla imitací podobných kulturně glajchšaltujících institucí v nedemokratických režimech tehdejší Evropy. Konzervativně tradicionalistický program deklaroval vymýcení moderní, nevěrecké, cizácky světové a demokratické „pakultury“. Lidu srozumitelná, realistická forma oproti údajně úpadkovým moderním uměleckým směrům dvacátého století odpovídala žádoucímu propagandistickému poslání kultury. Tvůrčí svoboda měla být ve druhé republice usměrněna ve jménu služby „Bohu, vlasti, národu, kázni, hrdinství“. Spisovatelé a umělci jiných tvůrčích ambicí, jiného pohledu na svět, jiné ideologie či „krve“ měli být z české kultury vytěsněni. Proti oslavě „přízemního, průměrného“ čapkovského člověka drobných, občanských a demokratických ctností byl nastolen ideál intolerantního bojovníka a průkopníka.⁸ Stejně jako později v socialistickém realismu, prodchnutém odlišnou ideologií, nemělo realistické obsahové ztvárnění spočívat v zachycení skutečných rysů českého člověka, ale mělo vyjadřovat ideál v souladu s daným doktrinálním konceptem jeho převychovy.

7 DURYCH, Jaroslav: Hlavní úkol. In: *Rozmach*, roč. 3, č. 14 (15.9.1925), s. 211–213.

8 K Národní kulturní radě viz např. RATAJ, Jan: *O autoritativní národní stát: Ideologické proměny české politiky v druhé republice 1938–1939*. Praha, Karolinum 1997, s. 119–129 (s faksimilí programu NKR „O novou národní kulturu“ z časopisu *Tak*); PAVLÍČEK, Tomáš: *Spisovatelé a instituce v období krize demokracie (1934–1939)*. In: *Soudobé dějiny*, roč. 17, č. 4 (2010), s. 565–612, zde s. 600–611. Kulturní rozvrat v druhé republice publicisté často zúženě vnímají známou optikou politicky motivovaných útoků na Karla Čapka v posledních týdnech jeho života. Medovo tvrzení, odvolávající se na Ferdinanda Peroutku, že Karel Čapek s uspokojením sledoval vývoj v druhé republice (s. 271), pokládám v kontextu množství jiných pramenů zcela opačného vyznění za silně zpochybnitelné.

Součástí instalace prorežimní kulturní platformy nebyla tvůrčí debata, ale brutální ofenzivní kampaň známých osobností české katolické literární scény proti spisovatelům zastávajícím jiná názorová východiska, praktikujícím odlišné formy ztvárnění, či dokonce majícím odlišný rasový původ. Fundamentalismus katolických literátů seriózní polemiku s „nehodnými a nepřáteli“ vůbec nepřipouštěl. Katolictví bylo pro ně univerzální pravdou, která jediná vede ke spáse, a která proto již ze své podstaty nemůže být předmětem polemických debat. Místo tvůrčí debaty používali metodu běsnících zničujících pamfletů. Slovníkem zášti a očištného násilí, v němž nechyběly výhrůžky koncentračními tábory a pálením knih adresované kolegům vyznávajícím jiné názory v době, kdy tyto excesy patřily ke každodennosti v německé střední Evropě, pod jejíž dominancí se po Mnichovu okleštěná republika ocitla, klesli někteří katoličtí literáti na samé literární dno. Misijní posedlost, militantní představa, že s pomocí autoritářského státu se lze bez meškání přiblížit k uskutečnění svatého katolického společenského ideálu na zemi, měly ospravedlňovat zvolené diktátorské prostředky. Sám Zdeněk Kalista ve svých pamětech napsal, že kulturu a intelektuální kruhy v těchto časech čistky „ovládal všude zbabělý strach před muži nastupujícími k moci, kteří nechávali ve svých tiskových i řečnických projevech rozeznávat slova výhrůžná“.⁹

Verbální násilnictví Jaroslava Durycha, Karla Schulze, Jana Čepa, Jana Zahradníčka a dalších katolických spisovatelů a publicistů v „literárním životě“ druhé republiky Jaroslav Med charakterizuje jako „nechutnou vítězoslávu“ (s. 218), projevy „kritičnosti mnohdy velmi agresivní a nevybíravé“ (s. 253). Podle něj „představa o vůdčí roli v boji o duši národa zcela zakryla obzor křesťanské pokory a smířlivé lidskosti a stále hlubší prorůstání nacionality do prožitkové sféry zjevené pravdy přehlušovalo jejich křesťanský univerzalizmus“ (s. 292). Vzápětí ovšem autor vrší argumentaci, která má katolické spisovatele a publicisty vyvést z odpovědnosti za vyhánění jiných literátů z veřejného života a kultury zastrahováním a vydíráním, za aktivistickou účast na programu myšlenkové a hodnotové glajchšaltizace konstituujícího se autoritářského režimu: „Představy a vize katolických spisovatelů o budoucnosti a velikosti českého národa byly velice ušlechtilé a vznešené...“ (s. 267). Jejich nenávistná dikce neměla prý nic společného s politikou, byla pouze jakýmsi výronem „zjitřené senzibility“ (s. 218), „hořkosti a vzteku“ (s. 255) nad mnichovskou kapitulací, respektive chvályhodné snahy „redefinovat národ, změnit jeho duchovní orientaci a připoutat jej ke křesťanské transcendentále“ (s. 253). Katolickým spisovatelům prý nešlo o politické, ale jediné o duchovní cíle: „veškerá jejich aktivita byla součástí boje o duši národa“ (s. 292). Ideologické zápasy však snad nejsou součástí politiky?

Publicistickou štvanici z pera katolických literátů, která byla součástí nástupní čistky nových držitelů moci a vůči níž byla ještě možná obranná nesouhlasná odezva na stránkách zbytku nevládního tisku, interpretuje Jaroslav Med poněkud cynicky jako doklad plurality a názorové i tiskové svobody druhé republiky (s. 293). Chybí ovšem informace, že tato výměna názorů mohla trvat jen velmi krátce, v počáteční

9 KALISTA, Zdeněk: *Po proudu života*, sv. 2. Brno, Atlantis 1996, s. 443.

fázi autoritářského režimu, a že po vládním zastrašování svobodného tisku následovala jeho úplná cenzurní likvidace. Počátkem roku 1939 již byla svoboda projevu překryta provládní tendenční ofenzivní propagandou.

Národní kulturní radu a její tiskový orgán *Tak* nedává autor v relevantní míře do souvislosti s ideově výchovnými záměry kulturní komise státostrany. Nelze akceptovat jeho tvrzení, že nesnášenlivá čistka v kultuře neměla žádný mocensko-politický efekt, že nikdo nebyl postižen (s. 282). Není ani důvodu k ocenění, že národně tradicionalistický program Národní kulturní rady neobsahoval antisemitské formulace (s. 279). Nebylo toho totiž již vůbec zapotřebí. V dobovém kontextu byl „křesťanský svatováclavský národ“ chápán jako „odžidovštělý“, tiskové antisemitské výpady některých členů vedení NKR byly součástí její veřejné profilace. Navíc židé nemohli být členy Strany národní jednoty, politické matky NKR. Je třeba mít na paměti, že konec roku 1938, o němž autor píše, byl pouze počáteční fází režimu, který v následujících měsících aspiroval na praktickou realizaci svých proklamací. Kulturní čistka měla tehdy již pro mnohé autory existenční a politické důsledky. V prvních měsících roku 1939 zažívali cenzurní zásahy i vnucenou autocenzuru, výpovědi ze zaměstnání, veřejné znectění a osobní ataky. Logickou reakcí na tento tlak byly první případy emigrace českých literátů a dalších umělců, kteří byli z politických či rasových důvodů Národní kulturní radou stigmatizováni nebo byli ve své tvorbě vzdáleni jejím katolicko-národním realistickým uměleckým schématům.

Katoličtí literáti okolo Národní kulturní rady a časopisu *Tak* se sešli na společné platformě s českými klerofašisty (Jan Scheinost, Rudolf Ina Malý, Ladislav Jehlička, Rudolf Voříšek a další). Medova kniha nepřináší jediný doklad o jejich vzájemném principiálním sporu či nesouladu. Autor přesto spolupráci katolických spisovatelů s klerofašisty popírá a bez zatěžování prameny se uchyluje k autokratickému způsobu argumentace pomocí oblíbeného sousloví „v žádném případě“ (s. 286). Nabízí se pak poměrně jednoduchá otázka: jak je možné, že se údajně principiálně odlišné katolické proudy sešly s klerofašisty na stejné rigidní, kulturně glajchšaltující platformě i ve stejné redakci pod stejným praporem?

Koncem roku 1938 byl závazný prorežimní kulturní program proklamován, modernistická svobodomyšlná opozice katolickými literáty v tiskové čistce označena a následnou cenzurou eliminována, literární život podvázán. Poté významní katoličtí spisovatelé podle autora ve svých pamfletech ustali. Jaroslav Med rozvíjí následující obraz kulturní situace nastupujícího autoritářského režimu: „...vše směřovalo jako by v tragickém 'tichu před bouří' ke smíru národní jednoty jako jedinému východisku pro současnost i budoucnost.“ (s. 284) Literární život se prý depolitizoval a Jan Čep, Jan Zahradníček, Václav Renč, Karel Schulz či Jaroslav Durych se zabývali jen „jevy náboženské povahy“. Medova interpretace je ovšem v rozporu se skutečností. Mnozí katoličtí spisovatelé se přestali omezovat na oblast literatury nebo se od ní odpoutali, protože se vrhli s budovatelským nasazením přímo do víru politického dění, v němž smíru býti nemohlo. Za všechny budiž uvedena slova publicisty, literárního kritika a překladatele Ladislava Jehličky: „...nebudeme pěstovat 'kritickou nebo literární vědu'... Budeme prostě oddělovat věci dobré od věcí špatných ... budeme nelítostně a nemilosrdně pronásledovati vše, co je na úkor národnímu

duchovnímu zdraví, co podlamuje a zeslabuje tento národ, co ničí a podtíná jeho přirozené kořeny. Myslíme tu jak na všechnu švejkovinu, voskovecko-werichovské clownovství ... i na všechny výplody tzv. humanitní demokracie a na všechno, co směřuje proti příkazům křesťanské, tj. přirozené morálky.¹⁰ Politické náboženství se přitom často mísilo s okouzlením současnými totalitními systémy do jednoho myšlenkového celku. Tak v listu Mladé národní jednoty (součásti státostrany SNJ) *Mladý národ* Ladislav Jehlička napsal: „Německá formule ‘Ein Volk, ein Wille, eine Führung’ ... nebo slovenské ‘Jeden Bôh, jeden národ, jedna strana’ je heslem budoucnosti.“¹¹ Básník Václav Renč si obul holinky a navlékl uniformu Mladé národní jednoty a účastnil se jejích akcí. Na fašizujících veřejných masových shromážděních této radikální organizace, například 2. ledna 1939 v pražské Lucerně pod heslem „K útoku, ne obraně!“, vzrušeně a bojovně řečnil Jaroslav Durych.

Pokud Jaroslav Med registruje u Durycha (a stejně tak u dalších katolických literátů) projevy nepokryté politické angažovanosti, tak je zcela falešně interpretuje jako „sestup do Durychova barokně heroizovaného světa“, který prý nemá se „soudobou politickou realitou pranic společného“ (s. 80). Ve skutečnosti tomu bylo právě naopak. Když občan Jaroslav Durych apeloval na autoritářský režim druhé republiky, aby posílal své „vojáky, kněze, řeholníky, básníky, výtvarníky, hospodáře a všecky ty, od nichž budeme něco potřebovati a také chtítí“, na politické stáže do frankistické španělské diktatury,¹² nepohyboval se v žádných romantických poetických chimérách své rozjitřené mysli, ale stál oběma nohama v politické realitě. Jak je patrné z české mediální polemiky o španělské občanské válce koncem třicátých let, česká konzervativně pravicová a fašizující politická scéna hledala běžně ve španělském falangismu i autoritářském konzervativismu inspiraci žádoucích přeměn. Frankistické Španělsko jako přední vzor pro rekatolizovaný řád druhé republiky vyzdvihoval i návrh programu Strany národní jednoty z 16. února 1939, jehož vypracováním byl vedoucími politiky strany pověřen nezpochybnitelný klerofašista Jan Scheinost a který přijala příslušná stranická komise.

Neznám případ, kdy by angažovaní katoličtí spisovatelé a publicisté ve druhé republice kritizovali nacistický režim a jeho kulturní politiku. Naproti tomu výpady proti německé antinacistické a neárijské kulturní emigraci u nich doložit lze. Druhorepublikový národní koncept boje proti „paumění“ nápadně souzněl s tradicionalistickým *völkisch* bojem proti „zvrhlému umění“ ve třetí říši, a stejně tak snaha zrušit tvůrčí svobodu a pluralitu v umění a postavit je do služeb indoktrinace. Pouze postulované závazné hodnoty nebyly pochopitelně zcela totožné, byť vymítaný a ostrakizovaný škůdce stejný byl. V období druhé republiky v Německu ještě dozníval kulturní bojkot Československa z roku 1938. Jaroslav Durych byl prvním českým autorem, jehož vydání v třetí říši bylo německými úřady povoleno.

10 JEHLIČKA, Ladislav: Pro národní kulturu. In: *Mladý národ: Týdeník Mladé národní jednoty*, roč. 1, č. 1 (15.1.1939).

11 TÝŽ: Základy XX. století. In: *Tamtéž*, roč. 1, č. 6 (23.2.1939).

12 DURYCH, Jaroslav: Hle, Španělsko! In: *Národní obnova*, roč. 3, č. 3 (21.1.1939), příloha „Vítěznému Španělsku“, s. 9. Citováno in: MED, J.: *Literární život ve stínu Mnichova (1938–1939)*, s. 80.

Medova monografie ústí v podivně naroubovaný apologetický zkratový závěr, podle něž katoličtí literáti obstáli v druhé republice se ctí, protože nekolaborovali s nacisty (s. 294). Druhá republika však nebyl třetí říší okupovaný stát, její autoritářský protidemokratický systém a kulturní politika se neutvořily na vůdcově pracovním stole v Berlíně, ale byly dílem domácí české konzervativní fašizující pravice. Autor ve snaze vyhnout se pojmenování opravdového selhání katolické pravice a skupiny katolických literátů odvádí pozornost od podstaty věci jinam.

Lze tedy očekávat, že bude nadále pokračovat trapný stav, kdy v literárních syntézách, lexikonech a učebnicích díky bedlivosti vyznavačů a malé odvaze ostatních nenalezneme věcnou informaci o služebném protidemokratickém kulturním konceptu Národní kulturní rady ani o skutečné tehdejší politické angažovanosti části katolických literátů při podpoře autoritářské moci s totalitními prvky? Obranařské stranění a retuše svědčí rovněž o malém respektu k autentickým politickým názorům katolických tvůrců samotných.

Nelze přitom tvrdit, že by Jaroslav Med nebyl schopen pojmenovat selhání literátů či umělců ve službě protidemokratické moci, která se snaží podřídit kulturu svému společenskému zadání. Naopak do časopisu *Masarykův lid* napsal před rokem tato výstižná slova: „Totalita formuje společnost a také zároveň literaturu, její jazyk a poetiku: ta má vysloveně konfrontační ráz. Každé pojmenování, příměr či metafora má bezvýhradně podporovat politiku. (...) Slovo = zbraň – proto má poetika nenávisti také charakter militaristický, vše je apelem, bezmála rozkazem, jímž má být odpůrce nikoli přesvědčen, ale odhalen a zničen. (...) Poetika nenávisti, jazykově vyjadřující absolutizaci instituční moci, dává jazyku přímočaře monologický charakter a propůjčuje slovům zvláštní moc: mohou mít schopnost nejen metaforickou, ale mohou mít i zcela mimolingvistické důsledky existenční. (...) Zamýšlet se nad úlohou jazyka při formování hodnot znamená zároveň zamýšlet se nad úlohou filozofů, spisovatelů a intelektuálů obecně, kteří dokáží často proměnit přirozené lidské věci a děje v ideologii a ‘falešné vědomí’.“¹³

Medova úvaha, s níž se nelze než ztotožnit, se týká však pouze selhání části komunistických tvůrců v období stalinismu, nikoli předcházejícího selhání části katolických spisovatelů, které má být naopak vymazáno z historické paměti. Jaroslav Med nepochybně zastává nepřijatelný dvojitý standard, dvojitý metr při posuzování selhání tvůrců. V tomto smyslu je vzdálen pozici spravedlivého nadstranického úsudku i vědeckého nadhledu. Jeho monografie nepřispěla svými revidujícími apologetizujícími interpretacemi z mého pohledu k hlubšímu poznání druhé republiky a podstaty tehdejšího myšlení katolické intelektuální krajní pravice. Je však svědectvím o naléhavé potřebě upevňování katolických konzervativních mýtů v historickém povědomí dnešní doby. Jedině diametrálně opačný přístup v podobě ozdravné sebereflexe by mohl vést k poučení z protidemokratického selhání části politických a kulturních elit druhé republiky a stát se žádoucím výstražným mementem pro dnešní rozkolísanou krizovou současnost.

13 MED, Jaroslav: Procesy a poetika nenávisti. In: *Masarykův lid*, roč. 17, č. 3 (září 2011), s. 18.

Diskuse

Literární autorita jako významný společenský fenomén druhé republiky

Igor Fic

Obsáhlou knižní studii či monografii Jaroslava Meda *Literární život ve stínu Mnichova (1938–1939)* přivedlo na svět nakladatelství Academia už v roce 2010. Přesto, nebo spíš právě proto, si jako práce založená v autorově celoživotním díle i s odstupem času zaslouží zvýšenou pozornost.

Druhá republika bývá obecně vnímána a představována jako tragické období českého národa. V případě každé tragédie bývá kladen důraz na zápletku a dramatickou situaci s tragickým vyústěním, především ale na závěrečnou katarzi vedoucí k sebepoznání. I proto je koncept Medova díla vystavěn na základech zřetelně vnímané dichotomie univerzalistického pojetí dějin a partikulárního rázu národní historiografie. Předestřenou národní literární, dějinnou a kulturní reflexi musíme vážít jako projev hledání a nalézání identity sice jedinečně dějinně zakotvené, ale mravně vyspělé a kulturně žijící autorské osobnosti. Podtitul této obsáhlé analýzy by mohl znít: česká literatura a evropské dějiny. Cílem Medova odborného vzepětí je na podkladě dobových literárních a publicistických projevů konstituovat individuálně vymezenou existenci člověka v rámci českého národa a národní historie, existenci, jež umožňuje identifikaci s dějinně zdůvodnitelným evropským politickým, kulturním a mravním standardem, byť by se tak mělo stát navzdory vžitým představám o české minulosti a přítomnosti i navzdory samotnému evropskému kulturnímu standardu se všemi jeho společenskými deformacemi a zatuhými his-

torickými rezidui. Jaroslav Med objasňuje a přibližuje názory literárních a společenských autorit v inkriminovaném období druhé republiky.

S tím, co bylo právě řečeno, souvisí jedna velmi důležitá věc: mám na mysli otázku žánrové, stylistické a vůbec formální klasifikace díla. Rozhodně nemáme co do činění s prací z oboru historiografie, sociologie, politologie, kromě převažujícího literárněhistorického hlediska je daleko nejspíše její záběr kulturněhistorický. Přestože se nepochybně jedná o odbornou publikaci s náležitými parametry, jako je propracovaný poznámkový aparát s komentáři či odkazy na použité zdroje nebo soupis pramenů a literatury, programový scientismus je jí vzdálený. Autor operuje se značným množstvím citací funkčně rozložených v textu, někdy třeba i na ploše celého odstavce, aby nechal vyznít jejich základní myšlenku v plném rozsahu a pak ji mohl komentovat či uvádět do patřičných souvislostí. Právě souvislostní pojetí a jednoznačná tendence k vytvoření co možná úplného a přesného, zároveň však plastického obrazu předmětného období v kombinaci s četnými ukázkami dobových textů, jejichž stylistická úroveň se pohybuje mezi hranicemi publicistického a uměleckého vyjádření, dovedly Jaroslava Meda k využití esejistické formy, jež je mu ovšem vlastní. Nepopisuje pramenný materiál, což by studii neúměrně zatěžovalo, a nehledá oporu ve striktně vymezené terminologii, čímž by zužoval prostor pro vlastní vyjádření a hodnocení. Jestliže se necítí svázán pojmoslovím ustáleným v tom či onom vědním oboru ani preferováním předem zvolené metody, důvodem nejsou snad terminologické či metodologické neznalosti, ale interdisciplinární založení práce. I když využívá výsledků historiografie, politologie, sociologie a pochopitelně literární historie, nejsou mu tyto společenskovědní disciplíny cílem, ale jen prostředkem. Takový postup však dílo nediskvalifikuje, spíše umožňuje nahlédnout další důležitou dichotomii – totiž podvojnost významově plného vyjádření rozloženého mezi „vědou“ a „vzdělaností“. „Objektivita“ Medova pojednání proto není objektivitou sterilní, vychází z hodnotového systému prověřeného duchovní zkušeností staletí evropské kultury.

Dominantním prvkem jeho projevu však zůstává srozumitelnost sdělení a ověřitelná správnost zřetelně vyložené myšlenky. Obsahovým kritériem textu není platnost, respektive neplatnost předem stanovené hypotézy, nýbrž korespondenční vztah mezi charakterem třeba jen dílčí historické události a permanentně působícím, v dané době fakticky obsaženým a reálně dosažitelným mravním, kulturním a náboženským horizontem evropské kultury. Tento obsahový výměr, jenž může být trestí nejen českých kulturních dějin, umožňuje svým neustálým dějinným působením zobecnit individuální lidský osud a každý konkrétní život povyšuje na dějinnou událost. Stručně řečeno: Medův bezmála třísetstránkový text je odbornou publikací a zároveň esejem v dobrém slova smyslu, jak nám jej zpřítomňuje evropská kontinentální i anglosaská kulturní tradice.

Formální i výrazová flexibilita jinak stylisticky konzistentního a vyváženého projevu, byť v určitých pasážích nenuceně a nenásilně expresivně zabarveného, činí čtenáře pozorným k jemným významovým nuancím. Musíme si uvědomit, že esejistický styl má své nepopíratelné hodnoty poznání a tu více, tu méně inklinuje k metaforickému způsobu vyjádření, aniž by rezignoval na preciznost a funkčnost,

neřkuli závažnost sdělení. Hlavní myšlenka takto přednesená nabývá z hlediska srozumitelnosti i receptivní přijatelnosti jakéhosi trvalejšího charakteru. Právě funkčnost stylu, jež se zrcadlí v tradicích eseje, znázorňuje jistý rozpor mezi společenskou poptávkou z časů, kdy věda ještě něco znamenala, a nejbližší přítomností, kdy mnohdy hypertrofovala do pseudovědeckých a kvazi odborných, povětšinou však významově vyprázdňených struktur, jež překryla nimbem záměrné mytizace všeho „vědeckého“. Věda je dnes v oblasti humanitních studií spíše mýtem o vědě, mýtem vytvořeným na základě politického a společenského konsenzu.

V posledních letech jsme mohli zaznamenat několik publikací a projektů, jež usilují o zcela podstatnou formulaci českých dějin v souvislosti s dějinami evropskými. Týkají se také období první a druhé republiky, protektorátu, odsunu Němců i tří poválečných let. Dílem vznikly v Čechách, dílem pocházejí od německých a jiných historiků. Ty skutečně poctivé a odhodlaně důsledné jsou nepostradatelné. Otázkou však zůstává dosah jejich působnosti. Odhlédneme-li od závislosti na rigidních institucionálních, oborových a osobních vazbách, jež jaksi ze setrvačnosti skličují i navzdory dobré vůli autorů soudobou historiografickou produkci, je to především otázka formy, jež nezřídka brání oslovit širší čtenářskou obec. Dějepisci měli odjakživa výraznou schopnost ovlivnit veřejné mínění. To platí dodnes. Je však třeba volit jazyk, kterému bude čtenář – přitahován vlastním zájmem o danou problematiku – nejen ochoten naslouchat, ale který jej bude k dalšímu poznání motivovat a v četbě kultivovat.

Jaroslav Med ve své knize usiluje popsat všechny významné polohy kulturně a historicky založeného češství v dané době. Přijal-li takový úkol se vši vážností a nesnadností jeho řešení, musel vytvořit poměrně složitou a rozkošatělou osnovu práce, odpovídající rozsahu problému i hloubce systémové analýzy. Kompoziční struktura jeho práce je vyvážená, propracovaná a z jistého úhlu pohledu v ní můžeme zahlédnout stavební postupy klasického dramatu. Celá obsáhlá studie je uvedena prolegomenou, v níž se hovoří o funkci a smyslu *literárního života*. To je velmi důležité, jelikož zde, hned na prvních stránkách knihy, nacházíme klíč k otevření problematiky, která je následně stručně nastíněna. Východiskem k řešení problému je tvrzení, že „dominantní vrstvou kultury byla díky tradicím literatura“ (s. 7). To lze jen těžko vyvrátit. Kam nás ale vede? „Při pohledu na literární život můžeme sledovat tematizaci různých světonázorových a politických otázek, jež byly reflektovány v literární publicistice, kterou musíme považovat za součást literárního procesu. Pro charakter literárního života jsou podstatné právě ty složky literární tvorby, jimiž je ovlivňováno či vytvářeno občanské vědomí, tvořící hlubinnou tkáň občansko-politického uvažování, aniž by to bylo odvozeno z přímé stranicko-politické aktivity – což je jistě nejzřetelněji viditelné v publicistice, v níž jsou role a charisma spisovatelského subjektu naprosto nezastupitelné. (...) Její apelativní funkce hraje ... větší roli než estetická kritéria, tvůrčí individualita vstupuje do sporu o smysl a povahu daného.“ (s. 7 n.) Pokud čtenář nepřijme tuto výchozí premisu anebo podcení její závažnost, mívá se s vytčeným cílem.

Následuje prolog k dramatu. V něm je zřetelně vyjádřen základní kompoziční princip, jenž dominuje všem následným rozborům a analýzám, podstatným i díl-

čím – obsahová a významová trichotomie odvozená od myšlenkových, hodnotových, kulturních a společenských preferencí jednotlivých představitelů soudobého literárního života: „šaldovsko-čapkovské ‘sub specie života’, pravicově katolické ‘sub specie aeternitatis’ a levicová revoluční služebnost“. (s. 29.) Všechny hlavní i vedlejší motivy rozpracované v Medově knize vykazují podobnou strukturu; mění se pouze témata, ústřední aktéři vstupují na scénu a zase z ní mizí, aby tu více, tu méně naplnili tři základní dějové linie prostřednictvím své duchovní a umělecké orientace. Med konkretizuje jejich vystoupení pečlivě vybranými soubory citátů, jež vzhledem k výrazné apelativní funkci literárního projevu nabývají povahy vypjatých monologů, a vlastním komentářem tuto vypjatost mírní, dramatickosti situace zjemňuje, scénicky zklidňuje, čímž dosahuje žádoucí změny rytmu svého vlastního odborného textu. Co však bezprostředně viditelné není, ale ve veškerém hodnocení situace je nezastupitelně přítomno, je vazba interpretace publicistických projevů hlavních postav na jejich literární umělecké dílo. Vzniká tím výsledný dojem plného a celistvého obrazu kulturní epochy charakterizované dramatickými zvraty, nadějemi a katastrofami. Prolog a epilog tvoří v Medově podání kompoziční rámec, chceme-li kompoziční sponu celé postupně se vyjevující tragédie.

Termín „literární život“ označuje hlavní motiv celé knihy. V první části je literární život přiblížen v rozsáhlém časovém pásmu celého meziválečného období, pak v projevech a článcích třicátých let a nakonec je charakterizován prostřednictvím hlavních témat, jež krystalizovala v závislosti na politických a společenských událostech: hospodářská krize, občanská válka ve Španělsku, antisemitismus, fašismus, rudý bolševismus a podobně. Jaroslav Med se snaží upřesnit základní pojmy a upozorňuje na jejich často i zmatečné užívání v dobové publicistice, citlivě vnímá atmosféru ve vyhrocené době, reflektuje otázky smyslu dějin a aktuálně akcentované češství, zdůrazňuje význam sebezáchovných nacionálních fobií a národních traumat předvečer mnichovské tragédie. Nějak takto vyhlíží první třetina knihy. Centrální část, zlom v celém příběhu, připadá na sedmou kapitolu. Na padesáti stranách vnitřně strukturovaného textu zde autor váží význam národní kulturní tradice nejen pro literární, ale obecně kulturní život na konci první republiky v souvislosti s interpretačním kánonem a historickými a literárními výkladovými stereotypy: svatováclavskou tradicí, barokem, láskou k zemi... Poslední třetina knihy – deset kapitol včetně epilogu – je vyhrazena pro samotný „literární život ve stínu Mnichova“, tedy rozbor stěžejního námětu.

Epilog přináší zmíněnou katarzi. Při konstatování všech selhání, propadů, frustrací zřetelně vystupují intelektuální a mravní hodnoty slovesného umění v tragické době, jež se vyznačovala zároveň krizí demokracie, úsilím o zachování kulturní kontinuity, vyhroceným nacionalismem a iracionálními excesy, evropeistickou skepsí a dalšími rozpornými jevy. Přes všechny výhrady, které lze mít k mnohým literárním, kulturním a politickým projevům období druhé republiky, je zcela patrné, že právě v této fatálně stísněné době vystoupily prostřednictvím literární autority některé rysy českého národního profilu do popředí výrazněji než jindy. Zpětně je můžeme vidět a přijímat nebo naopak odmítat jako charakteristiky latentně přítomné v našem novodobém, moderním a současném češství.

V průběhu celého 19. a 20. století se znovu a znovu vracela období, kdy mýtus vědy prorůstal českým národním mýtem. Toto spojení velmi často paralyzovalo myšlení a jednání Čechů v Evropě. Přestože stavějí na českém úspěchu, vědeckém růstu a pokroku, české dějiny vykazují selhání, prohry a podvody, s nimiž je spojen nepřiznaný kulturní a politický regres, místy ponižující a ostudný. Zjištění, že může mít za určitých okolností skutečně sebetrýznivý charakter – procházely jím celé generace českých vzdělavců, počínaje Hubertem Gordonem Schauerem, Tomášem Garriguem Masarykem, F. X. Šaldou nebo mladistvým Arne Novákem – které však při vědomí skutečnosti, že se z Evropy nelze vymknout, stejně jako se nelze vymanit z jejich dějin, přináší osvobozující účinek. A všimněme si, že se žádná ze jmenovaných i nejmenovaných významných osobností – i když tak nejednou chtěla učinit – národa a jeho dějin nezřekla.

Důvod je zjevně dvojitý: Jednak osobnostní dispozice příkře vymezené, ba někdy i zatvrzelé vůči svému okolí – a tudíž ze zřídla nadosobního étosu vyvěrající zásadové jednání a heroismus, jež národu chyběly a chybějí. A především závazné vědomí skutečnosti, že zřící se českých dějin by v konečném důsledku znamenalo zřící se i dějin evropských, jichž jsme sice marginální, nakonec však jaksi specifickou součástí. Jinak řečeno: českých dějin se může zřící, respektive být stižen jejich ztrátou, jen z přítomnosti žijící člověk, jenž se cítí být Čechem a nic než Čechem a který si své češství zdůvodňuje dle potřeby okamžitou aktualizací vykonstruovaného českého mýtu. Takový Čech bude zažívat pocit, že je v dějinách neustále ohroženým druhem, přičemž jako osobnost sám degeneruje nejenom v přítomnosti – a tedy manipulovatelnou – podobu průměrného češství, ale daleko dříve v bezvýhodnou karikaturu sebevědomého lidství. A toto platí ne-li pro český národ jako kolektivní identitu, tedy určitě pro jeho politickou, společenskou, a zejména kulturní reprezentaci, jež je mu tradičně autoritou, umocňuje jeho konstitutivní rysy na národní normu a v jejím rámci jej nadále formuje k obrazu svému. Dnes daleko víc než v minulosti nahlížíme, že nejvážnější hrozba, která Čechům i jejich dějinám reálně hrozila a hrozí, je obsažena v nich samotných.

Pregnantním příkladem důsledků plynoucích z takových východisek je doba, kterou popisuje Jaroslav Med. V meziválečném čase vznikla varianta českého mýtu vyvěrající z celonárodní frustrace a povýšená na ideologickou konstrukci samostatného československého státu. Ostatní Evropa si pochopitelně počínala v těchto letech jinak. Ovšem všelijak modifikovaný nacionalismus, trucovitý i prchlivý, umírněný i agresivní, kulturní, politický či náboženský, konzervativní či liberální, po několika desetiletích expanze evropských totalitarismů zůstal již tradičně frustrované české společnosti jako zdánlivě nejbližší, protože zažitá a lehce využitelná, část dědictví minulosti, aby se posléze stal základem neobyčejně rezistentní kulturní, společenské, a hlavně politické unifikace. Přesvědčení o vlastní výjimečnosti se tu střídá s pocitem nepochopení, zneuznání a prohry. Pro každý politický, společenský či kulturní čin vyrůstající z těchto až patologicky rozbujelých předpokladů národního života je určujícím a jediným skutečně směřodátným, ve své podstatě sebezáchovným rysem české národní existence hodnotový relativismus. Českému národu je vlastní a po desetiletích a staletích se stal základní složkou jeho mentální výbavy.

V polovině třicátých let napsal F. X. Šalda úvahu „Češství a Evropa“, kde se zamýšlí nad budoucím osudem Evropy: „Na konci středověku vznikají první národní státy. Francie, Itálie, Anglie ustavují se v svém státním životě víc a víc neuniversalisticky; a tato nacionalistická vlna dostupuje svého vrcholu teprve dnes: světová válka dala vznik našemu a polskému státu jako státům národním. Ale není pochyby také, že zenit nacionalismu bude brzy překročen a že se universalism dostane zase intenzivně ke slovu. Cítí se již a bude se cítit potřeba vyrovnávat nacionalistické rozpory a spory principem vyšším, universálním. Principu jednoty musí se dostat, což jeho jest, ač nemá-li různorodost vést k roztržitému. I veliké mohutné státy národní jako Itálie, jako Německo budou musit dřív nebo později krotit svůj egocentrism, uvést jej nějak v souhlas s principem jednotnosti nebo harmonie. Sjednotit dobovatelsky celou západní Evropu, jak tomu jednu chvíli chtěli první Habsburkové, nebo v míře ještě větší Napoleon, bude asi sotva možné. Proto to sjednocení bude chťej nechtěj víc a víc civilizační, na podkladě obecných principů, práva a spravedlnosti.

Pro malé státy a národy, zejména pro nás ... klade se otázka tak, že musíme svůj nacionalism vědomě svádět na jmenovatele universálního, vyrovnávat jej účelně a záměrně universalismem. (...) Syntetická myšlenka, která předejme toto slučování a ukáže mu cesty, nepochodí špatně. Nemohla by to být myšlenka středoevropská, a speciálně myšlenka naše? To je kulturní program ne na jedno století, nýbrž na století několik.“¹

Odhad v úsudku byl správný, jen si Šalda neuměl a snad ani nemohl umět představit jiný způsob řešení, než jaký vyplýval z dobové politické situace. Otázkou zůstává, zda si je i dnes Evropa vědoma tohoto posunu a této odpovědnosti, k níž byla krátce poté, co psal Šalda tyto řádky, donucena vlastními selháními a nekonečnými hrůzami holokaustu. A pokud ano, zda je ochotna a schopna tento projekt uskutečnit. Je to projekt přesahující každý nacionalismus a egoismus, tedy i nacionalismus a egoismus německý, francouzský a pochopitelně i český. Češství samo o sobě jako by v něm bylo vyvráceno z kořene. Ovšem z jakého kořene? Je-li pro Čechy relativismus všeho druhu naprosto typický, mohli by se v současné dekadentní Evropě cítit jako ryba ve vodě, aniž by přestali být Čechy. V opačném případě – bude-li Evropa usilovat o restituci hodnot, jež její existenci zakládají, a bude-li ochotna za ně položit i oběti – budou k ní Češi zřejmě cítit nedůvěru a budou nadále rozvíjet zažité postupy svého podlézavého alibismu. Ať tak či tak, musí se jako individua stát Evropany; a to i v případě, že by se národ svého evropanství vzdal. Každá jiná alternativa je nepřijatelná. Evropanem lze být navzdory svému češství. Jen tak, proměněn Evropou, lze žít z její minulosti i z její budoucnosti, byt by byla sebevíc neutěšená. Toto je však především věc volby, a tudíž individuální, nikoli národní odpovědnosti.

1 ŠALDA, F. X.: Češství a Evropa. In: *Šaldův zápisník*, roč. 7: 1934–1935. Praha, Otto Girgal 1935 (reprint Praha, Československý spisovatel 1994), s. 226–231, zde s. 227 n.

Diskuse

Neschopnost rozpoznat situaci?

Nad knihou Jaroslava Meda

Pavel Baloun

Největší problém a tragika pravicových katolíků a ruralistů je v tom, že měli vůči liberální demokracii velmi výrazné výhrady už v průběhu první republiky. Proto jsem ve své knížce podrobně analyzoval také první republiku, aby úvahy těchto katolických autorů měly nějaký kontext, rodokmen. Snad jsem udělal dobře, že jsem do výkladu zahrnul i první republiku. Kdybych totiž vzal jen druhou republiku, tak by někteří lidé vypadali jako blázni. Kritika liberální demokracie je jedna věc, ale těmto autorům nedocházelo, že to, jak psali během 30. let, mělo úplně jiné vyznění po Mnichovu. To je tragické nedopatření, při kterém si tito autoři neuvědomovali, že se jejich texty už četly a interpretovaly jinak.

Jaroslav Med¹

Období druhé republiky se z pohledu českých národních dějin jeví jako pouhá epizoda. Takřka nepostřehnutelná divadelní scéna, jejíž kulisy připravily neviditelné a všemocné síly: v ponuré atmosféře lze zahlédnout pohyb zjevujících se

1 MED, Jaroslav: Druhá republika byla důsledek sociální krize. In: *Tvar*, roč. 21, č. 17 (2010), s. 4.

stínů a vytrácející se záblesky prudkého světla. Vše záhy pohltí jednolitá temnota. Nastává doba nacistického barbarství.

Jakkoli metaforický výjev jsem právě načrtl, nezdá se mi příliš vzdálen rozšířeným výkladům druhé republiky. „Osudný osmičkový“ rok 1938 patří k nejzákladnějším diskontinuitním zlomům strukturujícím české národní dějiny: ukončuje období výjimečné demokracie ve střední Evropě a počíná periodu brutálního konfliktu a masového vyhlazování. Druhou republiku lze „číst“ jako úvodní kapitolu knihy o německé okupaci českých zemí. Kontinuitní linie se z ní nejčastěji projektuje do Protektorátu Čechy a Morava. Z perspektivy třetí říše pak cesta k ovládnutí Evropy logicky vedla přes okupaci zbytků původní Československé republiky.

Návaznost v historiografickém pojetí nabízí konceptuální promyšlení fenoménu totalitarismu v českých zemích, respektive kořenů komunistické diktatury v Československu. Miloš Havelka v této souvislosti vnímá jako celistvé období ohraničené koncem první republiky (1938) a politickým uvolněním po dvacátém sjezdu sovětských komunistů (1956). V jeho pozadí rozeznává „zatím přehlížený sociální proces, jehož funkcí byla do jisté míry řada (zejména) vnitropolitických událostí oné doby“.² Přestože zdůrazňuje především „pomnichovskou radikalizaci mentalit“, upozorňuje, že zásahy do sociální struktury obyvatelstva započaly již s migrací uprchlíků před nacismem ve třicátých letech, aby v době válečné, a zejména poválečné nabyly obrovských, předtím nevídaných měřítek.³ Matěj Spurný poukazuje na kontinuitu mentalit od nacistické okupace až do pozdních padesátých let, kdy se stabilizovala komunistická diktatura. Mentality projevující se touhou po homogenizaci a v praxi vylučováním všech, kdo nespĺňovali jednotící kritéria, podle něj umožnily provést poválečnou očistu společnosti, jež zajišťovala legitimitu nastupující komunistické diktatury.⁴ Havelkův poukaz k migraci po nástupu Hitlera k moci stojí za rozvedení. Ačkoli historiografii zabývající se meziválečným obdobím chybí práce, která by se soustředila právě na proměnu mentalit v souvislosti s uprchlíky před nacismem, lze vyjít z publikace zachycující československou imigraci nejen v rovině státních politik první republiky, nýbrž i imigrační praxe.⁵ Autoři konstatují, že v praxi docházelo jak k přijetí imigrantů do společnosti (většinou v případě elit), tak k různým formám exkluze (v případě uprchlíků nemajetných či „židovských“, přičemž židovství sloužilo jako vylučující figura).⁶ Otevřenou otázkou zatím zůstává, jestli a jak uvedené techniky vylučování souvisejí s podobnými nacionalistickými diskurzivními praktikami, a hlavně s případnou radikalizací mentalit obyvatelstva první republiky.

Blízko Havelkovu chápání kontinuity upozaděného, avšak o to více určujícího sociálního procesu, jehož derivacemi mohou být i geopolitické změny, stojí Jakub Rá-

2 HAVELKA, Miloš: Srovnávání nesrovnatelného aneb Existovala v nejnovejších českých dějinách epocha totalitarismu? In: *Soudobé dějiny*, roč. 16, č. 4 (2009), s. 607–624, zde s. 616.

3 Tamtéž.

4 SPURNÝ, Matěj: *Nejsou jako my: Česká společnost a menšiny v pohraničí (1945–1960)*. Praha, Antikomplex 2011, s. 11.

5 ČAPKOVÁ, Kateřina – FRANKL, Michal: *Nejisté útočiště: Československo a uprchlíci před nacismem 1933–1938*. Praha – Litomyšl, Paseka 2008.

6 *Tamtéž*, s. 336 n.

kosník.⁷ Uvažuje o strukturálních přeměnách evropské modernity, které považuje za důsledky hospodářské krize. Pozornost věnuje krizi sociální, respektive krizi sociální: „problematice obecné restrukturalizace vztahu občan – společnost – stát“ ve třicátých letech dvacátého století.⁸ V krizi a válce spatřuje „v zásadě jednotný proces vytvářející novou konfiguraci strukturálně diferencovaných subsystémů moderní společnosti, tzn. jinými lapidárnějšími slovy řečeno, kvalitativně odlišnou podobu vztahů mezi státem, hospodářstvím, kulturou (zde v úzkém smyslu šíření a dostupnosti produktů masové kultury a masového vzdělávání) a občany (občanskou společností)“.⁹ Novou koncepci sociálního občanství, která podle něj odráží takovouto přeměnu, rozděluje do tří fází. Z hlediska promyšlení kontinuit mezi první a druhou republikou však stačí uvést jen fázi první: v Rákosníkově pojetí se vyznačovala formulováním konceptu sociálního občanství, založeného na vyšší míře organizace společnosti, prostřednictvím zkušenosti s důsledky krize v době před vypuknutím druhé světové války.¹⁰ Domnívám se, že pokud analyzujeme období druhé republiky, je potřeba tento proces zohledňovat.

Jaroslav Med se ve své poslední – a podle čtenářských ohlasů velmi úspěšné – knižní publikaci *Literární život ve stínu Mnichova*¹¹ pokouší osvětlit jednání vybraných aktérů – hlavně katolických literátů, jak je souhrnně nazývá – v době druhé republiky. Autor v jednom rozhovoru vedeném při příležitosti vydání knihy¹² pregnantně vysvětluje, proč považoval za nutné začít svou práci první republikou. Uvědomil si totiž, že není možné porozumět tématu bez zohlednění typických zkušeností a očekávání, s nimiž aktéři jeho knihy do druhé republiky vstupovali. Právě důraz na kontinuitu tvoří základ celé práce.

Předmětem, na němž tuto kontinuitu sleduje, má být „literární život“. Med jím rozumí „odraz společenské role literatury“ (s. 8), svébytný prostor ovlivňování a vytváření občanského vědomí, který však není přímo odvozen ze stranicko-politických aktivit. Tento prostor podle něj vyplňuje publicistika, v níž jsou „role a charisma spisovatele subjektu naprosto nezastupitelné“ (s. 8). Myslím si, že se nejedná o nikterak snadno uchopitelný a srozumitelně podaný koncept. Jeho analytické použití skýtá celou řadu problémů. Předně není úplně jasné, co ještě může a co už naopak nemůže být v „literárním životě“ zohledněno. Autor do něj v publikaci řadí osobní vztahy jednotlivých autorů, různé literární skupiny, publicistické texty a podobně. Proč se přitom nezabývá například nakladatelskou politikou nebo fungováním publicistické produkce, není ale zřejmé. Nesystematicky tak redukuje vlastní badatelský prostor. Namísto vhledu do fungování a struktury literárního

7 RÁKOSNÍK, Jakub: Dlouhá 30. léta (1929–1945): Konceptuální přístupy k transformaci modernity. In: *Dějiny – Teorie – Kritika*, roč. 7, č. 2 (2010), s. 222–238.

8 Tamtéž, s. 223.

9 Tamtéž, s. 226.

10 Tamtéž, s. 234.

11 MED, Jaroslav: *Literární život ve stínu Mnichova (1938–1939)*. Praha, Academia 2010 (dotisk 2011), 340 stran. Kniha zvítězila v tradiční vánoční anketě *Lidových novin* o nejlepší knihu roku 2010 v kategorii naučné literatury.

12 Viz pozn. 1.

pole¹³ seznamuje pouze s jeho vybranými aspekty. Výrazně se limity zvoleného konceptu ukazují v chápání funkce píšícího subjektu (literáta). Přestože se autor alespoň částečně snaží vysvětlit strukturu literárního pole („literární život“), vždy klade důraz na subjektivní stránku jednání jeho aktérů, aniž by ukazoval možnosti a limity, v nichž se jejich jednání odehrávalo. Často se pak v jeho líčení jeví vývoj názorů a postojů literárních osobností jako nevyhnutelná přímá cesta bez jakýchkoli alternativ. Literáti ve své publicistice sice nepochybně čerpali z vlastního uměleckého génia, avšak obecně řečeno, zároveň se v ní odrážela struktura literárního a politického pole, jež se na druhé straně jejím působením také proměňovalo.

Z podobného důvodu ztroskotává snaha schematizovat pozice, jež zastávali literáti vstupující svou publicistikou do veřejného diskurzu. Jaroslav Med se pokouší vyjít z tradičního rozlišování politického spektra na levicí, střed a pravici, avšak pozice publicisticky aktivních literátů nekopírovaly stranicko-politický systém. V již nabídnuté definici „literárního života“ ostatně sám uvádí, že ho zajímá prostor, který není přímo odvozen ze stranicko-politických aktivit (s. 8). K zachycení jednotlivých pozic autorovi chybějí konceptuální nástroje, které by dokázaly tematizovat i jejich proměny a jejich vnímání v průběhu času. Literární publicistiku lze chápat jako vstup literátů do politického pole, jehož struktura je velice různorodá a nesestává jen z politických stran. Rozdělení na publicistickou literární levicí, střed a pravici není na škodu věci, ale jeho nereflektovaná identifikace s pozicemi literárního pole (levicová avantgarda, státotvorný střed a katolická pravice) příliš zjednodušuje dobový prostor možností. Stanovuje tři poměrně pevně ohraničené základní varianty, jejichž konzistenci se ve výkladu nedaří udržet ani samotnému autorovi. Myslím, že pro přesnější diferenciaci by se musel zaměřit na neustálé „vyjednávání“ vzájemných hranic a dobové vnímání pozic literátů ostatními publicisty. Dělení literární publicistiky na škále pravice – střed – levice by patrně získalo větší opodstatnění, kdyby vycházelo z vazeb literátů na pozice zastávané periodiky nebo nakladatelstvími, v nichž byly jejich publicistické texty tištěny. Narušila by se tím ovšem teze o literární publicistice jako prostoru, který není přímo odvozen od stranicko-politické aktivity.

Nepromyšleným dojmem působí také užívání slova „fašismus“ a od něj odvozených adjektiv. Kniha obsahuje podkapitulu „Ujasnění pojmů“, v níž se upozorňuje na nerozlišování a splyvání pojmů „fašismus“, „nacismus“ a „autoritativní stát“ v dobovém kontextu. Fašismus autor označuje za pravicový proud. Dále konstatuje, že když literární pravice nedokázala konkurovat levicové avantgardě, změnila se její kritika v odpor k samotné demokracii (s. 33). Na pravici sleduje potenciální cesty k fašismu a nacismu, není ale zřejmé, zda jimi rozumí časově a prostorově

13 V následujících pasážích sice pracuji s pojmy francouzského myslitele Pierra Bourdieu, avšak možnosti, jak konceptuálně uchopit literární život, by se nepochybně našlo více (BOURDIEU, Pierre: *Pravidla umění: Geneze a struktura literárního pole*. Brno, Host 2011; TÝŽ:

Teorie jednání. Praha, Karolinum 1998).

lokalizované ideologie.¹⁴ V zásadě s odvoláním na politického myslitele Raymonda Arona rozlišuje fašismus a nacismus jako dva typy totalitarismu, což má dokládat poukaz na rozdílnost režimů v Mussoliniho Itálii a Hitlerově Německu. Nejprve hovoří o „fašistickém totalitarismu“ v Itálii, záhy konstatuje, že „mířil spíše ke klasickému autoritativnímu státu“, kdežto nacismus a komunismus vytvářely „diktaturu absolutně totalitní“ (s. 39). Fašismus prý do pravicového prostředí vnesl myšlenku revoluce a do levicového ideu realizace jedinice v rámci kolektivu (s. 34).

Ostrý řez mezi fašismem a nacismem činí Jaroslav Med proto, aby jednoznačně a jednou provždy vyvrátil všechny úvahy, které by snad mohly vést od recepce fašismu prvorepublikovými katolickými literáty k plynovým komorám či rasové politice „očisty“ ve třetí říši. Sám k tomu říká: „A posun v interpretaci může znamenat posun od autoritativnosti k vražedné zrudnosti holokaustu, a to rozhodně není zanedbatelné vychýlení interpretačních vah.“ (s. 42) Jednostranné zdůrazňování radikální odlišnosti (v jednotném čísle) však považují za neudržitelné. Nacismus se v podobě hnutí formoval ve stejné době jako autoritativní režimy v Polsku či Rakousku. Měli bychom snad rezignovat na tázání po podobnostech artikulovaných zkušeností a očekávání aktérů v Německu, Polsku či Rakousku? Je přitom třeba zohlednit odlišnost kulturních kontextů, ale *a priori* odmítnout hledání kupříkladu strukturálních podobností bychom neměli. Nacismus a různé varianty autoritativních režimů sice můžeme vykládat jako odlišné či snad vzájemně si konkurující politické projekty, avšak také jako podobné způsoby formulace konceptu sociálního občanství (založeného na vyšší míře organizace společnosti) ve smyslu Rákosníkovy konceptualizace strukturálních přeměn společností v důsledku velké hospodářské krize. Neměli bychom opomíjet ani vzájemné podobnosti týkající se technik a praxe vylučování, kontroly, prevence, organizace práce atd. Možná pak nahlédneme v jiném světle třeba legislativní rozhodnutí zřídit za druhé republiky pracovní kárné tábory (vládní nařízení č. 72/1939 Sb. z 2. března 1939).

V druhé dekádě Republiky československé se podstatně prohloubila různorodost pozic, jež zastávali literáti v politickém poli. Jaroslav Med se v té souvislosti soustředí na „neuralgické body“ (s. 68) tehdejší publicistické tvorby. Jde o nejvýznamnější témata prvorepublikového veřejného diskurzu, na nichž lze sledovat pozice jednotlivých literárních okruhů a jejich reprezentantů. Analýza začíná debatou o krizi demokracie, pokračuje diskusí o španělské občanské válce a končí tématem obrany republiky v roce 1938.

Přestože krizi demokracie věnoval autor celou jednu kapitolu, nebylo v jeho silách (ostatně ani záměrech) zpracovat tuto problematiku zevrubněji.¹⁵ Krizi lze

14 V domácí historiografii činil kroky směrem k širokému pojetí fašismu především Bedřich Loewenstein (LOEWENSTEIN, Bedřich: *Civilizace a fašismus: Studie z let 1969–1971*. Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR 2003, s. 86; TÝŽ: *Středověk dvacátého století: Několik úvah nad fašismem a jeho předpoklady*. Praha, Horizont 1970).

15 Lze tu odkázat na několik dosavadních prací různé povahy: BROKLOVÁ, Eva: *Agrární strana a demokracie*. In: BROKLOVÁ, Eva – TOMEŠ, Josef – PEHR, Michal: *Agrárníci, národní demokraté a lidovci ve druhém poločase první Československé republiky*. Praha, Masarykův ústav AV ČR 2008, s. 35–42; HARNA, Josef: *Krise evropské demokracie a Československo 30.*

obecně rozumět jako „dysfunkci normálního vztahu mezi horizontem očekávání a prostorem zkušeností“ individuálních či kolektivních aktérů.¹⁶ Projevovala se nedostatkem důvěry v politický systém a jeho schopnost řešit hromadící se problémy,¹⁷ který mnohdy ústil do zpochybňování legitimacy dosavadního režimu a hledání alternativního společenského uspořádání. Takřka každý publicista ve třicátých letech minulého století přišel s nějakým nápadem na řešení krize demokracie, nebo ji alespoň jistým způsobem reflektoval ve své tvorbě – právě jako temporální rozpor mezi zkušenostmi a očekáváním. Rezervovanější postoje zaujímali autoři „literárního středu“, kteří byli vcelku ve shodě s myšlenkami Tomáše Garrigua Masyryka a Edvarda Beneše přesvědčení o platnosti současné formy státního zřízení, zároveň ale připouštěli dílčí změny. Cesta tehdejší demokracie byla pro literáty typu Ferdinanda Peroutky nebo Karla Čapka cestou „zdravého rozumu“, přestože s československými poměry nebyli úplně spokojeni.

Nejvíce prostoru Med věnoval postojům katolicky orientovaných spisovatelů a publicistů k prvorepublikovému režimu. Všichni byli podle něj zajedno s Jaroslavem Durychem, že liberální duch demokracie „stojí v opozici proti křesťanské spiritualitě“, a proto ji odmítali (s. 52). Durych chtěl kategorii českého národa za každou cenu „vytrhnout z účelové uzurpace konzervativní pravice, hlásající nacionalismus s ateisticko-fašizujícím přízvukem“ (s. 54). Výsledkem jeho snah byla syntéza „nacionality s katolicitou“, která – jak Jaroslav Med přiznává – tvořila jeden z konstitutivních ideových prvků druhorepublikové kulturní a literární atmosféry (s. 54). Uvědomuje si tedy, že Durych a jiní katoličtí literáti ve třicátých letech otevírali prostory možnostem, v nichž se konstituoval dominantní diskurz druhé republiky.

Druhý polarizační milník „literárního života“, který autor analyzuje, nastal s vypuknutím občanské války ve Španělsku. Literáti se podle jeho výkladu přiklíněli na tu či onu stranu konfliktu podle svých politických sympatií. Demonstruje to na příkladech tří význačných českých spisovatelů, kteří mu reprezentují postoje literární levice, středu a pravice: Františka Halase, Karla Čapka a Jaroslava Durycha. Konstatuje, že první a druhý proud měly k sobě i přes oboustranné výhrady blíže. Každý identifikační směr ve vztahu k válce ve Španělsku „akcentoval národní jednotu s jinou ideovou konstantou“ (s. 100). Staví-li Miloš Havelka kontinuitu období 1938 až 1956 na „zaklínadlu“ o potřebě politické a národní „jednoty“,¹⁸ Medova formulace ukazuje, jak plodné může být protažení kontinuitní linie až do poloviny třicátých let. Zvýšený důraz na národní jednotu se totiž konstituuje v diskurzu o nutnosti

let 20. století: Srovnávací sonda. Praha, Historický ústav AV ČR 2006, s. 125–131; SEKANINA, Milan: *Kdy nám bylo nejhůře? Hospodářská krize 30. let 20. století v Československu a některá její východiska*. Praha, Libri 2004, s. 79–115. Z dobových reflexí stojí za pozornost např. publikace Františka Modráčka *Fašistické převraty: Krise poválečných demokracií* (Praha, Jaroslav Salivar 1937). Nedávné reedice se dočkala též první část spisu Josefa Ludvíka Fischera *Krise demokracie* (Praha, Karolinum 2005; 1. vydání 1933).

16 RICOEUR, Paul: Je krize jevem specificky moderním? In: PECHAR, Jirí (ed.): *Pojem krize v dnešním myšlení*. Praha, Filosofia 1992, s. 42.

17 Viz JASPERS, Karl: *Duchovní situace doby*. Praha, Academia 2008, s. 84.

18 HAVELKA, M.: Srovnávání nesrovnatelného, s. 613 (viz pozn. 2).

obranu republiky, respektive jejího ohrožení. V jeho rámci se zásadně proměňuje význam figury němectví. Možná že i autorem zmíněné sblížení levicového a středového proudu se odehrávalo na základě tohoto posunu. Ostatně po druhé světové válce uspěli komunisté právě díky své nacionalizaci¹⁹ – nabídnutím výkladového schématu, které (díky obohacení tradiční figury nacionalistického diskurzu Němců jako odvěkých nepřátel českého národa o Němce jako nacisty a odvěké nepřátele českého národního státu) radikálně pozměnilo stávající pojetí českých dějin. Proč se nesblížily všechny tři proudy? Vysvětlení může spočívat v ambivalentním zacházení s „němečtím“ v diskurzu literární pravice: její zástupci totiž na jedné straně německý nacismus ostře kritizovali, zároveň se ale nebránili využívání kritické pozice vůči první republice, kterou nacismus otevíral.²⁰

Samostatnou kapitolu autor vyčlenil také antisemitismu v předválečné české kultuře. Vychází z přesvědčení, že jeho původ je třeba hledat v národnostních třenicích Čechů a Němců v 19. století, a zdůrazňuje nacionálně-sociální aspekty jeho projevu (s. 84 n.). Přejímá tak rámec souboje dvou homogenních etnik vlastní nacionalistickému diskurzu od konce 19. století, ve kterém není prostor pro jednoznačně nevyhraněné – každý se musí přiklonit na jednu ze dvou možných stran. Součástí takového rámování je i rozlišování specificky českého, nerasového antisemitismu oproti německé rasistické variantě.²¹ Kapitola dokazuje, jak obtížně se historiografická produkce vypořádává s tématem holokaustu. Ačkoli se Med staví do pozice morálního soudce v celé knize, téma antisemitismu jako by ho nutilo k zaujetí ještě ostřejšího stanoviska. Tvrdí, že až na jedinou výjimku (Jakub Deml) „obstála literatura druhé republiky rozhodně se ctí“ (s. 97). Nutno dodat, že mnohem více než o antisemitismu mluví o antijudaismu, tradičním nepřátelským vztahu křesťanství k židovskému náboženství. Antijudaismus narozdíl od antisemitismu v různých variacích neustavuje linii ústící v plynové komory vyhlazovacích táborů třetí říše. Dá se sice poukázat na fakt, že nacisté využívali i antijudaistickou argumentaci, přesto nechci předem vylučovat přínos, jenž koncept antijudaismu nabízí. Přinejmenším křesťanský univerzalizmus v sobě skýtá možnost konverze, kterou bychom v nacismu hledali marně.

Do druhé republiky vstupuje Med epizodou posledních měsíců života Karla Čapka, který se stal lidským hromosvodem mnichovského zlomu. Autoritářské tendence zasáhly také „literární život“, v němž hlavní slovo získal katolický proud, jehož

19 Viz SPURNÝ, M.: *Nejsou jako my* (viz pozn. 4).

20 Uvádím Medovo shrnutí Durychovy argumentace, které přechází do přímé citace jeho textu s názvem „Jablko sváru“: „Nelze se divit, že se na nás Němci dívají kriticky, když jsme s takovou vřídlostí přijali německé emigranty. Těžko můžeme chtít, aby se naši Němci dohodli s „naším zednářstvem, s naší volnou myšlenkou, s naší předstíranou humanitou, která mobilizuje celý svět pro popravu jednoho anarchisty [narážel na španělskou občanskou válku, pozn. aut.], ale blahovonně přihlíží k vraždění tisíců křesťanů kdekoli na světě. [...] Dvacet let byl u nás národ veden po cestách nevedoucích nikam.“ (s. 101)

21 Srv. FRANKL, Michal: *„Emancipace od židů“: Český antisemitismus na konci 19. století*. Praha – Litomyšl, Paseka 2007, s. 311 n. Autor upozorňuje na vágnost a nepřesnost uvedených tvrzení, s tím že záleží na definici rasového antisemitismu.

stoupenci se zasazovali o zavedení modelu řízené kultury a preferovali stavovské státní zřízení před parlamentní demokracií. Přestože většina spisovatelů ve druhé republice podle Meda usilovala o obranu národní kultury a toužila po organizačním a ideovém sjednocení literatury, v důsledku katolické kampaně za očistu literatury se polarizace „literárního života“ dále vyhrcovala (s. 265). Dřívější kritická pozice vůči liberálnímu řádu s koncem první republiky nezmizela, nýbrž se radikalizovala, když různí publicisté, politici a také literáti útočili na symboly prvorepublikového uspořádání (Masaryka, Beneše, humanitní ideály demokracie atd.). Katolická kritika se tak v nových poměrech proměnila „v gesto ataku vůči demokracii a svobodě názorů“ (s. 249). Autor přitom nepřehlíží její zřetelnou názorovou kontinuitu s dobou minulou: „katoličtí publicisté v podstatě psali ve stejném duchu jako v předmnichovské republice“, pouze přitom prý nerozpoznali odlišné důsledky svých vlastních slov v nových poměrech (s. 293).

Přínos Medovy knihy podle mého názoru spočívá zejména v hledání a rozboru tradic české literatury první poloviny dvacátého století. Autor představuje čtyři ideálnětypické formy národních tradic projevujících se ve sledované publicistice: svatováclavskou, barokní, ruralistickou a národně buditeckou, reprezentovanou literárním historikem Arne Novákem. Zvýšenou pozornost čtenáře si zasluhují pasáže o literární levici. Levicová avantgarda byla podle Meda antitradicionalistická, protože pochopila tradici jako pouhou zátěž na cestě stále vpřed, a nikoli „jako svobodnou volbu jedince při hledání cesty k nadosobnímu cíli“ (s. 118). Vztahuje-li se toto tvrzení na recepci českých *národních* tradic, lze je – byť s výhradami – přijmout; běží-li ale obecněji o vztah avantgard k umělecké minulosti, bylo by to příliš velkým zjednodušením.²² Med pouze připouští, že levicoví autoři oceňovali barokní lidovou slovesnost (s. 139) a v souvislosti s vyzdvihováním literárního folkloru dospěli k pokusům o „socializaci nacionalismu“ (s. 122).²³

Medovo zkoumání charakteru „literárního života“ ústí v konstatování, že politická publicistika za druhé republiky prováděla nepolitickou politiku, „nabízela nepolitickými argumenty zpětnou vazbu politice“ (s. 286). Postavení katolických literátů chápe jako paradox: na jedné straně distance od politického provozu, zároveň ale všudypřítomnost kultury v nitru politiky jako důležitého morálního stimulu (s. 285). Takové pojetí ovšem, domnívám se, plně odpovídá úloze kultury v koncepcích stavovského (autoritativního) státu. Na úplný závěr pronáší Jaroslav Med zobecňující hodnocení: „A při vši rozporuplnosti některých literárních vystoupení lze konstatovat“

22 Konkrétně avantgarda první republiky paušálně neodmítala umělecké tradice, zejména nikoli baroko, manýrismus a uměleckou epochu 16. století, jak dokládá Josef Vojvodík (1910: Mezi tradicí a novým viděním. In: PAPOUŠEK, Vladimír a kol.: *Dějiny nové moderny: Česká literatura v letech 1905–1923*. Praha, Academia 2010, s. 174).

23 Že zdaleka nejde jen o specifika českého kulturního kontextu, nýbrž o obecný evropský trend, dokládají jednak texty promýšlející ustavování komunistické diktatury či kontinuitu od druhé republiky po pozdní 50. léta (jak již bylo naznačeno) a také práce o proměnách nacionalismu (viz HOBBSAWM, Eric J.: *Národy a nacionalismus od roku 1780: Program, mýtus, realita*. Brno, Centrum pro studium demokracie a kultury 2000, s. 145).

vat, že česká literatura v tomto přetěžkém období obstála se ctí a dokázala, jakou moc a váhu mají slova vzdorující útlaku totality.“(s. 294)

Nikterak neskrývaným cílem publikace *Literární život ve stínu Mnichova* je jednou provždy očistit katolické literáty od poskvrný klerofašismu a za ním se zjevujícího přízraku koncentračních táborů třetí říše. Její autor proto užívá hlasu vypravěče v poloze mravního soudce, který očisťuje a zároveň dává rozhršení. Lze souhlasit, že literáti, kteří zaujímali k první republice kritické pozice, v nichž více či méně souzněli s fašismem a nacismem, nebyli proto ještě jednoduše fašisté či nacisté a nejsou obtěžkáni vinami jejich vlády. Ale hlavní vysvětlení jejich jednání v podání Jaroslava Meda, totiž že nebyli schopni rozpoznat změněnou situaci druhé republiky oproti předmnichovským poměrům, zní samo o sobě příliš naivně. Autor je dokonce sám v knize implicitně zpochybňuje, když píše, že například Durychova kritika už v první republice otevírala prostor kritické pozici, na niž se pak zakládala druhá republika. Jako by si neuvědomoval, že legitimita druhé republiky se ustavovala zejména na kritických textech útočících na legitimitu první republiky. Znamenalo to mimo jiné, že literáti, kteří se prezentovali touto kritikou již před Mnichovem, disponovali po Mnichovu obzvláště silným symbolickým kapitálem, jenž jim poskytl institucionální zajištění, a tudíž i podíl na tvorbě druharepublikových politik. Mohlo to platit ale i opačně, totiž že institucionální zajištění propůjčovalo symbolický kapitál. Takovouto institucí se stala na podzim 1938 Národní kulturní rada, v níž usedli Rudolf Medek, Jaroslav Durych, Rudolf Ina Malý a další. Její programové prohlášení volalo po očištění lidové výchovy v oblasti literatury – a vyskytly se i pokusy sestavit nový kánon národních autorů, v němž bychom našli Jakuba Demla, Rudolfa Medka, Jaroslava Durycha a podobně, nikoli však Karla Čapka, Jaroslava Haška nebo Vítězslava Nezvala.²⁴

V již citovaném rozhovoru o své knize Jaroslav Med tvrdí, že například kampaň proti Karlu Čapkovi rozpoutali „fašizující primitivové a spodina“.²⁵ Zvolená formulace mu umožňuje očistit katolické literáty od spojitosti s obecně známým a odsuzovaným jednáním. Primitivy či spodinou bychom však mohli rozumět třeba čtenáře Durychových článků – pokud by autor byl vůbec ochoten uvažovat o čtenářském publiku textů, které mu slouží za prameny. V tom mu ale primárně brání pozice morálního soudce, byť je sekundárně třeba brát v potaz badatelské limity takové otázky. Aby mohl nechat zaznít jiný vypravěčský hlas, musel by autor využívat konceptuálních nástrojů a pečlivě si připravit badatelské pole. Nejenže není jasné, co je pro něj pramennou stopou, často se dokonce z jeho práce úplně vytrácí analytický přístup. Nejvíce postrádám byť sebemenší snahu konceptualizovat vztah mezi naprostou svobodou jednání sledovaných literárních subjektů a strukturálními omezeními možností jejich jednání. Autor coby soudce záměrně volí důraz na první, druhé tematizuje jen mimoděk.

24 Viz KUKLÍK, Jan: Lámání Ducha: Školství v „autoritativní demokracii“. In: *Dějiny a současnost*, roč. 31, č. 9 (2009), s. 30–32 (viz <http://dejiny.nln.cz/archiv/2009/3/lamani-ducha>, staženo 7.10.2012).

25 MED, J.: Druhá republika byla důsledek sociální krize, s. 4 (viz pozn. 1).

Literární život ve stínu Mnichova ani v nejmenším nevyčerpává potenciál, který může mít promyšlení kontinuit v českém kulturním kontextu od třicátých do pozdních padesátých let. Nesnaží se nabízet odpovědi na komplex otázek, které můžeme pracovníčně označit jako proces fašizace – ať už by se jednalo o analýzu proměn požadavků, které různá hnutí vznášela vůči státu v důsledku hospodářské krize, o transformaci státem utvářeného vědění o těchto aktérech, jež by se projevovala nejen na úrovni státních politik (například zákon č. 201/1933 Sb. o zastavování činnosti a o rozpouštění politických stran), ale i v praxi lokálních politik, anebo o ustavování nových forem organizace práce, disciplinačních technik a podobně.

Není možné také přehlížet, že Medova kniha byla spojena s nevídanou propagační kampaní, pocházející zejména z řad katolické církve. Taková situovanost díla není vzhledem k naznačenému obsahu vůbec náhodná. Knihu *Literární život ve stínu Mnichova* čtu jako jeden z mnoha současných projevů snah o obnovení – spíše než o reformulování – konzervativní katolické tradice v českém kulturním kontextu. Tradice, která se při kritice současného stavu společnosti nechává inspirovat nejen anglosaským či kontinentálním konzervatismem,²⁶ ale neštítí se ani zastávat pozice otevřené či obsazené fašismem.²⁷

26 Ve stejném duchu se nese i kniha Davida Hanáka *České konzervativní myšlení (1789–1989)* (Brno, Studio Arx 2007). Autor uvádí, že české konzervativní myšlení bylo utvářeno třemi elementy: obranou půdy, obranou víry a antimodernismem. Vytváří pak konzervativní rodokmen (Vavák – Palacký – Rieger – Pekař – Švehla – Hodža – Deml – Preisner – Čermák) vyhovující anglosaskému konceptu. Podobně jako Jaroslav Med se snaží uspokojit současnou společenskou poptávku: doložením starobylé existence českého konzervativního myšlení v duchu anglosaské tradice legitimizuje nynější konzervativně orientované politické subjekty a instituce.

27 Viz PUTNA, Martin C.: Svatý Václave, vyžeň fašisty! In: *Lidové noviny* (29.–30.9.2012), příloha „Orientace“, s. 21 n. (i–ii).

Diskuse

V labyrintu zauzlované doby

Jiří Trávníček

Monografie Jaroslava Meda *Literární život ve stínu Mnichova (1938–1939)*, kterou vydalo roku 2010 nakladatelství Academia, se setkala s mimořádným ohlasem: přesvědčivě zvítězila v hlasování *Katolického týdeníku* Dobrá kniha 2010 a v anketě *Lidových novin* Kniha roku se stala nejúspěšnější publikací v oblasti naučné literatury za rok 2010; k tomu připočtíme osmnáct článků, které je možno považovat za kritické ohlasy, článků – pravda – s názory dost rozdílnými, namnoze i protikladnými. Nicméně převažující tón byl vysoce uznalý.

Nejkritičtější byl Lukáš Borovička v literárním obtýdeníku *Tvar*.¹ Autor sice oceňuje téma, ale v jeho provedení nachází „bohužel řadu trhlin“. Ty jsou dány především tím, že kniha Jaroslava Meda nese „pečeť persvazivního úsilí“ (autor svou recenzi nikoho přesvědčit nechce?), tedy že „nenechává promlouvat samotné texty“ (všiml si recenzent, že Med nedává dohromady edici textů, ale že píše monografii?). Daleko vhodnější by podle Lukáše Borovičky bylo zabývat se „literárními díly než různými časopiseckými polemikami“, neboť „fikcionální text“ je „materiálem mnohem komplexnějším, a hlavně zajímavějším než publicistika“ (platí to obecně?). Hlavní útok vede recenzent tímto směrem: že Jaroslav Med se uchyluje až příliš často ke generalizacím, že pracuje „shora“, nikoli „zdola“, že používá „pouze vybrané publicistické texty“ (lze jinak?), že se nevyvaroval různých klišé; zkrátka a dobře – chtělo by to

1 BOROVIČKA, Lukáš: Opomíjené téma ve stínu stereotypů a morálního patosu. In: *Tvar*, roč. 22, č. 2 (2011), s. 2.

„produktivnější metodu“ (jakou? – to už se nedozvídáme). Rozumím Borovičkově plédování, abychom v míšení fiktivních a věcných textů nebyli tak prudérní, ale nejsem si vůbec jist, zda si pro svůj boj zvolil tu nejsprávnější knihu.

Buď jak buď, s autorem recenze možno souhlasit v tom, že mohlo dojít na větší propojení textů publicistických s těmi beletristickými. Produktivnost tohoto postupu si uměli obhájit sémiotikové z Tartu a americký nový historismus; u nás především Vladimír Macura, ten navíc s nenapodobitelnou interpretační grácií. Tím však nijak nesnižujeme způsob, který zvolil Jaroslav Med. Je asi v mnohém tradičnější, možná v něm je i jistá generační zátěž (Med je přece jenom souputníkem oživeného zájmu o strukturalismus šedesátých let), která chápe spojování textů beletristických s těmi jinými jako metodologicky nepřipadné. Mějme však na paměti, že autor píše o literárním životě (nikoli primárně o literatuře), a ten se soustřeďuje přece jenom především na publicistiku, zejména kolem sporů a polemik. Nadto máme co do činění s obdobím trvajícím půl roku, na které beletristické texty, zejména ty knižní, dost dobře reagovat nestihnou.

Osobně bych na monografii Jaroslava Meda nejvíce ocenil její skladebnost – místo si zde získávají klíčové umělecké proudy dané doby, zásadní myšlenky, určující osobnosti, ale i dobové fenomény, jako je například obnovený zájem o baroko či reflexe španělské občanské války. Nahlíženo z jiné perspektivy: kniha je s to představit panoráma dané doby, přitom dokáže tuto dobu vyložit metodou jakýchsi synekdoch, tedy určujících zástupek (neuralgických bodů), na nichž jako *pars pro toto* je možné zahlédnout kondenzovaný celek. Takovouto zástupkou je již zmíněná španělská občanská válka; kapitola o ní je zřejmě nejzdařilejší částí celé knihy. Jaroslav Med ukazuje, že španělský konflikt se stal „výrazným ideovým předělem v evropském společensko-kulturním dění“ (s. 68), a následně představuje jeho českou reflexi. Volí k tomu postoje klíčových osobností – Františka Halase, Karla Čapka a Jaroslava Durycha. Jde o jakýsi dialog, nad kterým převládala zjednodušující antiteze „demokracie versus fašismus“. Pro pravou tragičnost konfliktu, tedy jeho povahu vzdálenou černobílému vidění, však většinou ve své době chybělo porozumění. Autor ukazuje, jakým zklamáním byl pro české katolíky postoj francouzských katolických intelektuálů, kteří se přimkli spíše k „postojům levice, podléhající nacionalistickým stereotypům ve vztahu k Německu a Itálii“ (s. 69). Jiným problémem, který Jaroslav Med rozkrývá velmi nuancovaně, je narůstající český antisemitismus. Jeho projevy nachází u Vítězslava Nezvala, Ferdinanda Peroutky, ale v daleko silnější podobě především u Václava Renče a Jakuba Demla, jehož antisemitské útoky považuje za ústrojnou součást jeho díla (vysloužil si za to výtku od vášnivé Demlovy obhájkyně Markéty Kořené).² Pokud jde o Jaroslava Durycha, jemuž se ze všech literátů dostává v knize největší pozornosti, tak autor je nucen konstatovat, že jeho vztah k Židům byl „rozporuplný“. Ani tady nechybějí kontexty širší: Jaroslav Med sleduje postoj církve k Židům a to, jakými proměnami prošel.

2 KOŘENÁ, Markéta: Světlou stopou Jaroslava Meda. In: *Lidové noviny*, příloha „Kniha roku“ (18.12.2010), s. 25.

Práce Jaroslava Meda působí jako velmi dobře komponovaný celek. Ostré vidění dominant je vyvažováno spolehlivou oporou v určujících kontextech; personalistický důraz na osobnosti má svou protiváhu v akcentaci klíčových dobových myšlenek a proudů; české je zde vykládáno na pozadí mezinárodního; literatura je opřena o souvislosti kulturní, společenské i teologické. Je to práce zralá, donošená, klidná; práce, která neposluhuje žádné ideologii ani nějaké apriorní tezi, čili neztrácí se v ní citlivost k detailu. Autorův přístup tak ukazuje, že už nemá valného smyslu setrvávat v obranných strategiích toho typu, že když byl například Deml zamlčován a potlačován, tak je teď naší povinností ho glorifikovat. Jinými slovy: Jaroslav Med odmítl být ideologem či obsluhovatelem jedné silné teze a dal přednost tomu, aby se stal vnímavým vykladačem zauzlované doby. S jeho výkladem se ocitáme nikoli v muzeu či kabinetu kuriozit, ale v labyrintu – ovšem takovém, v němž se nám jako čtenářům dostává blízkosti poučeného průvodce.

Recenze

„Zlatá éra“, nebo jen „sladké intermezzo“ české sociologie?

Miloslav Petrušek

NEŠPOR, Zdeněk R.: *Republika sociologů: Zlatá éra české sociologie v meziválečném období a krátce po druhé světové válce*. Praha, Scriptorium 2011, 304 stran.

Existují texty, které nemohou psát velké kolektivy, protože neudrží v kompaktním celku velký, někdy až přílišný faktografický materiál a současně jeho nezbytnou historickou a předmětnou strukturaci. Nešporova kniha je příkladem toho, jak jeden autor dokáže oba požadavky na historicko-sociologickou studii skloubit a nabídnout čtenáři text, který jsme dosud neměli: prakticky úplné dějiny české sociologie „první republiky“ s přesahem do šedesátých let a s drobnými reminiscencemi na období, kdy jsme „úpěli“ pod dvouhlavým orlem. Nic z toho není nadbytečné, nic z toho strukturu textu nenarušuje. Práce je opatřena odkazovým a poznámkovým aparátem, který dokládá nejen erudici, ale i nesmírný badatelský výkon a umožňuje další orientaci v tématu ne právě jednoduchém.

Nic není snazšího než v takto koncipované syntetické knížce, která se nadto udržela ve čtenářsky únosném rozsahu, hledat drobné „chyby“ či opomenutí. Nemyšlím, že tam nejsou, ale ani při podrobném čtení jsem je vlastně nenalezl. Mohu s autorem polemizovat o jednotlivých koncepcích a osobnostech, ale proti „těžké artilerii“ jeho faktografie asi stejně mnoho nezmohu. A ani nehodlám.

Dvě úvodní poznámky jako uvedení do tématu: Autor píše hned v podtitulu o „zlaté éře“, ale celé to dvacetiletí 1920 až 1940 se v mnoha ohledech ukazuje jako období nejen víceméně věcných „paradigmatických“ svárů, ale i osobních záští, které tříštily i tak nepřilíš silnou českou (ba československou) sociologii. Nešpor uvádí, že Masarykova česká sociologická společnost měla v roce 1930 sedmatřicet členů a osmatřicet kandidátů, v roce 1931 celých osmdesát (v roce 1969 před čistkami měla Československá sociologická společnost více než šest set členů). Retrospektivně má autor samozřejmě pravdu – všechny ty spory se odehrály bez rizika institucionálního postihu. Co následovalo po roce 1948 (ba již něco málo před ním), bylo zápasem nejen o institucionální záchranu sociologie, zápasem nezřídka spojeným s osobním a v každém případě existenčním rizikem, ale o prosté právo sociologie na existenci na půdě třeba mimoakademické.

Ta druhá poznámka je vážnější – autor knihu uzavírá naprosto oprávněným konstatováním: „Na otázku, co dala česká předmarxistická sociologie ‘světu’, rozuměj sociologii ve světovém měřítku, lze odpovědět lapidárně: (prakticky vůbec) nic“. (s. 40). Je-li tomu tak – a skutečně tomu tak bylo – vzniká legitimní otázka, zda má smysl rekonstruovat dějiny oboru, který v podstatě z větší části žil na „domácím dvorečku“ a příliš z něho nevykročil. Autor na ni nepřímou odpovídá tím, že nová republika „potřebovala sociology“, arciže v masarykovském smyslu – sociology bádající, poznávající, ale také společensky činné, sdílející Masarykovu zásadu (ostatně prapůvodně comtovskou), že sociologie má poznávat, aby mohla předvídat a na základě toho navrhopvat, jak „zlepšit stav společnosti“. Bylo to pojetí sice funkční a současně navýsost ambiciózní, ale tím, že příliš svazovalo sociologii se (sociální) politikou, bylo současně poněkud nebezpečné – pro sociologii jako vědní obor *par excellence*. Ostatně jen část sociologů tuto masarykovskou devizu sdílela. Přísně vzato tedy jde vlastně o dějiny jednoho „nešťastného oboru“, který se buď sám vnitřně rozkládal nesmyslnými osobními třenicemi, nebo – a to je podstatnější – sdílel osud sociologie ve všech totalitních režimech, v něž „zlatá éra“ nakonec vyústila. Dodejme ale, že řada sociologů podala solidní analýzy totalitarismu třicátých let, jejich varovný hlas byl však hlasem volajícího na poušti.

Sovětský systém skoncoval se sociologií zhruba v polovině dvacátých let. Poslední velký text, jenž postavil vedle sebe jako „paralelní a komplementární pohledy“ sociologii a historii, napsal v roce 1921 Nikolaj Ivanovič Bucharin, který se dokonce odvážil připustit, že v moderní buržoazní sociologii je mnoho zajímavého. Ačkoliv kniha vyšla ještě v roce 1925 anglicky pod ambiciózním názvem *Sociologický systém*, bylo to poslední zvonění, sociologie se uchýlila do „přibuzných oblastí“ – etnografie, historie, sociální psychologie a podobně. Je proto v „řádu věcí“, že v zemích, které nastoupily cestu sovětského socialismu, sociologie musela prostě zmizet; toť osud i sociologie české. Nacisté oficiálně sociologii sice nezrušili, ale reálně prostě neexistovala – nechali dožít nestory Ferdinanda Tönniese, Wenera Sombarta i Alfreda Webera, vůdčí místo ale zaujali Alfred Rosenberg, Carl Schmitt, filozofové a sociologové takzvané konzervativní revoluce a jim podobní. Současně vyhnali všechny, kteří tvořili intelektuální potenciál moderní sociologie – frankfurtskou školu, Hannah Arendtovou a řadu jiných. Osudy italské sociologie byly poněkud

odlišné, ale španělská sociologie v době frankistického režimu nevydala jediný intelektuální produkt, který by stál za zmínku. Je ostatně také známo, že Augusto Pinochet hned v prvních týdnech svého autoritářského režimu oficiálně zrušil všechna sociologická pracoviště. Vysvětlení je prosté – sociologie je (obecně vzato) „kritickou vědou“ (nikoliv nutně „levicovou“), je zrcadlem, které si společnost nastavuje, aby viděla lépe své vady – a totalitní režimy přece žádné vady na cestě k světlým zítřkům (nebo dokonce k ovládnutí světa) nemají.

Ty kapitoly Nešporovy knihy, které pojednávají o onom smutném období, kdy sociologie „byla i nebyla“ za protektorátu, patří nepochybně k nejzajímavějším. Ukazují na bázi rozsáhlého materiálu, jak sociologie žila svým „pseudoživotem“ s vlídným povolením protektorátních úřadů na jedné straně a jak na straně druhé ti, kteří ji skutečně reprezentovali, se ani k nejmírnější formě kolaborace nedali pohnout. Sociologie té doby měla jakoby Janusovu tvář – a měla si to ještě dvakrát zopakovat (po únoru 1948 a po roce 1970). Samozřejmě že v takovýchto vnějších poměrech se ukazuje i skrytá vnitřní podoba těch, kdo parazitují na institucionální existenci oboru – přizpůsobují se, pseudovýzkumníčí, a dokonce – kradou.

Tím jistě neodpovídáme na otázku, proč psát dějiny oboru, který k rozvoji světové vědy nijak (nebo „téměř nijak“) nepřispěl. Nejprve použijme nepřímého, leč dosti silného argumentu. „Malé sociologie“, pokud o nich mám přehled, si píší své dějiny a chovají se ke svému intelektuálnímu dědictví s respektem. Polská sociologie se z našeho pohledu jeví spíše jako velká či střední (a dnes taková také je), nicméně v minulosti taková nebyla. Kromě Floriana Znanieckého, který ovšem slávu a jméno získal v době svého amerického působení, vlastně žádnou velkou osobnost neměla. A přece – vycházejí monografie (a výběry z díla) Jacka Abramowicze, Stefana Czarnowského, manželů Marie a Stanisława Ossowských, Ludwiga Gumplowicze (který byl jistě současně významným sociologem rakouským) a dalších. Ruská sociologie, v důsledku tragického politického hiátu, také nepatří k „velkým sociologiím“, nicméně dnes je k dispozici nejméně deset učebnic dějin ruské sociologie a pěkná řádka monografií a reedic předrevolučních „klasiků“ (Maxim M. Kovalevskij, Nikolaj I. Karejev, Nikolaj K. Michajlovskij a jiní). Jistě zde hraje roli snaha dokázat, že ruské sociálněvědní myšlení nebylo vždycky „zaostalé za Západem“, což je ostatně pro první dvě desetiletí dvacátého století rozhodně pravda. A podobně je tomu s úsilím rumunských sociologů i Maďarů, ostatně slovenská sociologie rekonstruuje svou vlastní historii, méně závislou na „československém“ kontextu.

Druhý důvod je kulturněhistorický: dějiny sociologie jsou organickou součástí kulturních dějin, protože o nich vypovídají (ať už s jakoukoliv mírou adekvátnosti) a poskytují (ať už jakkoliv přesný) obraz života společnosti jako celku či jejích segmentů – venkova, města, nezaměstnanosti, chudoby, sociální mobility a tak dále. V časech, kdy se vede spor o „národní identitu“ v rámci globalizačních tendencí, jsou dějiny právě sociálněvědního oboru významným příspěvkem k tomuto tématu. O národní identitě nemůžeme spekulovat nebo bájit jen z anglosaské literatury, musíme se opřít o vlastní pramenný fundament a tam hledat „jádro věci“. A to Nešporova kniha dělá – i když nikoliv proklamativně a manifestačně.

Podstatným kladem Nešporovy knihy jsou dvě věci: zaprvé je čtivá, protože se nevyhýbá dramatům a svárům uvnitř české sociologie, dokonce ani těm žabomyším vojnám, jež dávno upadly v zapomenutí; a zadruhé je natolik objektivní, nakolik je to sociologu jako člověku možno. Místy se dokonce zdá, že je ve svých soudech příliš laskavá (nikoliv nekritická), ale Nešpor se drží principu – kde nejsou archivní či jiné doklady, nelze nikoho *a priori* odsuzovat jen proto, že se to tak traduje (případy Jana Mertla, Antonína Vaňka, Karla Gally *pars pro toto*). Nešporova objektivita se projevuje i v tom, co paradoxně může působit dojmem jakési předpojatosti – totiž tím, že kromě „slavných“ sociologů pražské a brněnské školy vyděluje jako samostatný proud sociologii křesťanskou a – jaksi navíc – i skupinu „marginálů“, tedy osobností, které začaly s velkým rozběhem, ale dílo nedokončily nebo byly donuceny předčasně ukončit (Antonín Uhlíř, Bruno Zwicker). V případě *křesťanské sociologie* se poprvé systematicky dozvídáme o sociologickém proudu, který byl ve své době vlivný, ale také samozřejmě „profánní“ sociologií nemilovaný. Nešpor je přirozeně kritický k marxistickému „sociologizování“ – oni totiž marxisté ani v době „zlaté éry“, pokud se o cosi jako sociologii snad pokoušeli, nevydali ze sebe nic kloudného. Svobodovy informace o sovětské vědě třicátých let jsou téměř zcela „mimo téma“ a osud Václavkův je žel tragický nejen záhubou v Osvětimi, ale i nešťastným pokusem propojit sociologický pohled na literaturu s doktrínou socialistického realismu. Mezi sociologické „marginály“ ale patří i Kurt Konrad a poslední svou „literární trilogii“ vlastně i Julius Fučík. Nešpor je na druhé straně velmi decentní vůči marxistům, kteří své poblouznění ideologií v padesátých letech nakonec odčinili nikoliv deklarativně, ale badatelským činem (Pavel Machonin, ale i Jaroslav Klofáč).

Rekapitulovat celou knihu nemá smysl – zdůrazněme znovu, že jde o dílo sice faktograficky nesmírně bohaté, ale rozhodně nikoliv únavné. Snad jen několik drobných poznámek na okraj. Souhlasím plně s tím, že Josef Ludvík Fischer se pokládal spíše za filozofa a že jeho sociologii lze chápat jako „vedlejší produkt“ jeho filozofování. Jistá korekce by snad ale věci slušela: Fischerovi byla filozofie „královnou věd“, ale jeho vlastní filozofické dílo valně inspirativní není (nadto od jisté doby Fischer soudobou literaturu ani nečetl – viz jeho heslo „Struktura“ v *Malém sociologickém slovníku*). Paradoxně rozhodně meritorně i dobově měla větší význam *Krise demokracie*, dílo sociologicky „vzorné“ a předvídavé.

Za velmi přínosné pokládám oslabení kontradikce „pražská“ versus „brněnská“ škola. Jakkoliv se této etikety asi nezbavíme, měli bychom vědět – a k tomu dává Nešporova kniha návod – že to nebylo jednoduché klání dvou nepřátelských táborů, ale vlastně skutečný „paradigmatický spor“. Neobyčejně diskřetně je pojednána část věnovaná Masarykovým následovníkům, z nichž mnozí spíše plagovali a moralizovali, než „sociologizovali“. Autor věnuje přiměřenou pozornost osobitému solitérovi Emanuelu Chalupnému, jehož ambiciózní pokus o sociologický „systém“ jistě není zdařilý, má však jednu mimořádnou přednost: díky Chalupného píli lze i dnes najít v této „pseudosyntéze“ velké množství konkrétního materiálu, který je použitelný k historické komparaci. Myslím ale, že aspoň odstavec zasloužil Masarykův životopis z pera Zdeňka Nejedlého – jeho porozumění Masarykově *Sebevraždě*,

ale i herbartovcům, bylo neobyčejně pronikavé (což ho neexkulpuje z vin pozdějších, ba ani dřívějších). V orientačním seznamu Masarykových životopisců autor přehlédl současný grandiózní pokus Stanislava Poláka o „novou biografii“, jako jakési opozitum vůči Nejedlému, opřené i o novější faktografický materiál (vyšly tuším čtyři svazky bez většího ohlasu). Možná že i Emanuel Rádl zasloužil více než poznámku pod čarou, protože kromě úvah obecně metodologických přece napsal pronikavé studie o česko-německých vztazích i o filozofii (a *implicite* sociologii) nacionálního socialismu.

A konečně – poprvé se u nás dostávají do rukou „české dějiny slovenské sociologie“, napsané věcně a argumentačně silně podložené. Alexandru Hirnerovi se dostává příslušného ocenění stejně tak jako Štefánkové sociografii Slovenska.

Zdá-li se čtenáři této recenze hodnocení Nešporovy knihy snad příliš kladné, nezbyvá, než aby se sám přesvědčil o tom, jak lze kombinovat historický náhled, archivní zkušenost a mimořádnou píli se sociologickým porozuměním.

Recenze

Nedotažená syntéza

*První vysokoškolská učebnice
dějin Československa 1948–1989*

Martin Franc

RATAJ, Jan – HOUDA, Přemysl: *Československo v proměnách komunistického režimu*. (Řada Vysokoškolská učebnice.) Praha, Vysoká škola ekonomická v Praze – Nakladatelství Oeconomica 2010, 456 stran.

Hned v úvodu této recenze je třeba říci zcela jednoznačně, že u nás zatím chyběla důkladná vysokoškolská učebnice historie Československa v letech 1948 až 1989, a kniha Jana Rataje a Přemysla Houdy se tak snaží zaplnit léta doslova zející díru. Činí tak v důstojné podobě vázané publikace s dostatečným obrazovým doprovodem, i když kvůli tomu se studenti asi značně pronesou, pokud budou chtít práci studovat třeba na cestách hromadnou dopravou. Ale snad nakladatelství nabídne i elektronickou variantu pro stále čtenější elektronické čtečky, což vyřeší i tento problém.

Jiná je však otázka, jak se autoři vypořádali s obřím materií a jak se jim zdařil pokus na 456 stranách syntetizovat děje čtyř desítek let velmi komplikovaného vývoje Československa. Musím říct, že hned na první důkladnější pohled zarazí značná disparitnost co do rozsahu věnovaného jednotlivým epochám, která do značné míry odpovídá stupni jejich rozpracovanosti v české historiografii, a chaotičnost

v periodizaci: Tak letům 1968 a 1969 je věnováno celkem 136 stran a autor Jan Rataj rozebral poměrně do hloubky i řadu detailních problémů. Naopak kuriózně, alespoň podle názvů kapitol, zcela vypadly roky 1961 a 1962 – třetí kapitola totiž končí vyhlášením takzvané socialistické ústavy v roce 1960¹ a následující čtvrtá kapitola je již nadepsána „Československý reformní komunismus 1963–1969“. Ve skutečnosti sice třetí kapitola v některých pasážích (věnovaných například ekonomice) probírá i vývoj na počátku šedesátých let a k některým údajům z tohoto období se vrací i čtvrtá kapitola, celkově však nelze přehlédnout, že dění v letech 1957 až 1963 je podáno v nedůstojné zkratce a řada důležitých, ba klíčových problémů je zmíněna jen mimochodem, třeba zcela nezřetelnou půlvětou (jako v případě odborně-politických prověrek v roce 1958). Celá třetí kapitola se přitom autorovi vešla na pouhých osmnáct stránek. Závěrečných dvacet let, tedy éru takzvané normalizace, pak zhustil spoluautor Přemysl Houda na osmdesát šest stran, tedy na pouhou pětinu celého rozsahu knihy. Není divu, že jsou zde v naprosto nepostačující zkratce podána i témata, jimiž se dosavadní historiografie už důkladně zabývala. Například událostem listopadu 1989, respektive „pádu komunistického režimu“, se Houda věnoval pouze na dvou a půl stranách a logicky mu tak vypadla jakákoliv (!) zmínka o roli studentů (a části umělců). Větu z úvodu, že „některá období, která se v poslední době vytrácejí z dějinné paměti, jsou zpracována v širším rozsahu“ (s. 8), nelze podle mého názoru jako vysvětlení disproporcí přijmout ani omylem. Chtějí snad autoři tvrdit, že se druhá polovina padesátých a počátek šedesátých let či éra takzvané normalizace narozdíl od období 1968 a 1969 z dějinné paměti nevytrácejí? Nebo snad máme jejich tvrzení chápat tak, že chtějí akcentovat ty kapitoly, které už v dějinné paměti byly a nyní se vytrácejí, zatímco o jiných si myslí, že v dějinné paměti ani nikdy nebyly a není to žádná škoda?

Podobně nesouměrně text působí i z hlediska územního. Jak je v české historiografické produkci smutným zvykem, dění na Slovensku je reflektováno jen v minimálním rozsahu, a autorům musíme být vděční, když se občas posunou alespoň za hranice Prahy. V některých pasážích (zejména na stranách 321 a 322, kde se autor dokonce neostýchá citovat na podporu svých postojů tak obskurní autoritu jako spisovatele Alexeje Pludka) probleskávají i určité stopy protislovenského resentimentu. V tomto kontextu se pak jeví jenom přirozené, že rozsáhlý seznam literatury nezmiňuje ani takové důležité publikace o vývoji na Slovensku, jako je třeba kniha Miroslava Londáka, Stanislava Sikory a Eleny Londákové pro období šedesátých let.² Samozřejmě lze oprávněně namítnout, že důsledným respektováním slovenských zvláštností a specifik by se materie neúměrně rozrostla. Jenže

1 Pojetí kapitol se přitom nekryje s členěním načrtnutým v úvodu knihy – zde se mluví o „konzervativním byrokraticko-direktivním autoritářském modelu z let 1956–63“ a o „demokratizované variantě autoritářského režimu z období reformního národního komunismu druhé poloviny šedesátých let“ (s. 7); jaksí se tu „vytrácí“ rok 1964. Třetí kapitolu naproti tomu uvozuje shrnující definice „autoritářského poststalinského období ČSR“, které je vřočeno do let 1956–1960 (s. 158 n.).

2 LONDÁK, Miroslav – SIKORA, Stanislav – LONDÁKOVÁ, Elena: *Predjarie: Politický, ekonomický a kultúrny vývoj na Slovensku v rokoch 1960–1967*. Bratislava, Veda 2002.

autoři tento problém ani neuznali za vhodné nějak reflektovat v úvodu, o názvu knihy ani nemluvě.

I z tematického hlediska zkrátka nalézáme četné disproporce a hluchá místa, jednotlivé kapitoly jsou zcela odlišně koncipovány a rozvrženy. Do značné míry to asi souvisí také se skutečností, že úvodní kapitoly jsou jen mírně upravenou a doplněnou verzí dříve vydané knihy Jana Rataje.³ Přitom autor necítil potřebu tuto skutečnost alespoň zmínit, a dokonce svou práci ani nezařadil do seznamu literatury.

V předmluvě slibují autoři mimo jiné také dokumentaci špičkových sportovních nebo vědeckých výkonů československé společnosti. To je však naplněno jen ve velmi skromné míře. Na sport došlo pořádně pouze v první kapitole, pak už je o něm řeč prakticky jen v souvislosti s politickým děním, a věda je na mnoha místech prakticky redukována na humanitní obory.

Ve výsledku je tak kniha projektována na deformovaném půdorysu a dále přenáší mnohá klíše a zlovyky typické pro dosavadní výzkumy. Na druhou stranu však nelze říci, že by zejména první z autorů bezduchým způsobem podléhal stávajícímu odbornému mainstreamu ve výkladu určitých jevů a epoch. Jasně to vyplývá už z prvních pasáží, kde oproti řadě novějších publikací jednoznačně brání jak prezidenta Edvarda Beneše, tak samotný systém Národní fronty či poválečný odsun Němců. Nedomnívám se, že by kvůli učebnicovému charakteru textu mělo být suspendováno právo autora na vlastní názor. Jde koneckonců stále o publikaci určenou vysokoškolským studentům, tedy skupině, u níž je možno předpokládat dostatečnou schopnost kritického přijímání předkládaných tvrzení. Autorův poukaz na nevyváženost médií v období pražského jara (s. 241 n.) – což je ostatně moment, který částečně rezonoval i v některých názorech Zdeňka Mlynáře a části dalších tehdejších politiků – může vyvolat třeba i osvěžující diskusi. Poučenější čtenář se jistě dokáže uspokojivým způsobem vyrovnat i s Ratajovým nepokrytým straněním Milanu Kunderovi v jeho známé polemice s Václavem Havlem (s. 319), s interpretací „Dvou tisíc slov“ jako jednoznačně protikomunistického manifestu (s. 259) nebo se značně manipulativním výběrem ohlasů na poválečný transfer Němců, dovršeným údaji o veřejném mínění k této otázce z roku 1995 (s. 35–37), jako by žádné novější údaje neexistovaly.

Jenže v některých pasážích se mi zdálo autorského svérázu přece jen trochu příliš. Rozpaky ve mně vyvolala vedle již zmiňované protislovenské zahořklosti některých pasáží například naprosto nekritická apologie politiky Alexandra Dubčeka v jeho medailonu (s. 225–232) nebo tvrzení, že Komunistická strana Československa se po osvobození posunula do polohy levého středu (s. 22), i když ho autor oslabuje poukazem na taktickou povahu tohoto posunu.

Určité potíže mám i s názorem, že „náhled na západní konzumní společnost byl v československých elitách šedesátých let, včetně kritiků Novotného režimu, navenek spíše odmítavý než obdivný, i když u části československého obyvatelstva působila idealizace západního liberálně demokratického systému“ (s. 190). Není

3 RATAJ, Jan: *KSC a Československo*, sv. 1: 1945–1960. Praha, Vysoká škola ekonomická – Nakladatelství Oeconomica 2003.

totiž jasné, jaké elity má autor na mysli a zda chce naznačit, že ve skrytu si myslely něco jiného. Ve své argumentaci pak zcela opomíjí předního dobového badatele k dané problematice Radoslava Seluckého, který naopak hlásal, že socialismus musí projít konzumní fází, která teprve vytvoří bázi pro humanitní nadstavbu socialismu. Zarazila mě rovněž věta, že „v této době (tedy v období 1963–1969 – pozn. autora) nebývale stoupla ve veřejném mínění prestiž technických a humanitních věd“ (s. 189). Dobové výzkumy totiž naznačovaly něco trochu jiného⁴ a řada oborů (především historiografie) naopak reflektovala úpadek svých pozic. Navíc není zcela jasné, proč by stoupala prestiž technických, a nikoliv přírodních věd.

Za ne zcela přesné považují tvrzení, že hlavním prostředkem růstu osobní spotřeby se stalo v letech 1956 až 1962 zvyšování nominálních mezd (s. 171), protože ignoruje například mechanismus mohutného snižování cen, opakovaně úspěšně použitý roku 1956. Podivné tvrzení, že do roku 1960 byly vyřešeny sociální problémy minulosti (tamtéž), oslabuje sám autor následným poukazem na nadále krajně neuspokojivou bytovou situaci nebo na vysoký podíl občanů, kteří nedosahovali ani životního minima.

K polemice přímo vyzývají i některé názory druhého autora, Přemysla Houdy, týkající se období takzvané normalizace. Především se mi příliš nelíbí přímo nevy-slovená premisa, že až po roce 1969 se rozšiřoval prostor pro volnočasové aktivity, jejichž hlavním smyslem tak mělo být jakési sublimování aktivity občanů do bezpečné oblasti. Jenže většina procesů tohoto typu (včetně zavedení pětidenního pracovního týdne) byla nastartována v druhé polovině šedesátých let nebo ještě dříve a vycházela spíše z obecného vývoje společnosti, v němž se leckdy uplatňovaly podobné trendy jako v západní Evropě. I s řadou jevů prezentovaných autorem jako „normalizační“ specifikum, jako bylo například stíhání příživnictví na základě příslušných paragrafů nebo popularita autocampingu (s. 401), se v Československu setkáváme již mnohem dříve.

Velmi záslužný je jistě pokus načrtnout mocenskou strukturu v období takzvané normalizace (s. 370–374), bohužel však autor pominul takové instituce jako sekretariát Ústředního výboru KSČ, aparát ÚV KSČ nebo existenci tajemníků ústředního výboru. Jen jako detail bych dodal, že zkratka ONV nemusela nutně znamenat okresní národní výbor, ale též obvodní národní výbor (například v jednotlivých pražských obvodech).

Ve vypočítávání kontroverzních tvrzení ve všech kapitolách publikace by se dalo pokračovat ještě dlouho. Sami autoři v úvodu tvrdí, že se snažili vyhnout „přístupu, který nastiňuje obecné vývojové trendy a souvislosti a vynáší kategorické a aktivisticky hodnotící soudy“ (s. 8). Kdo by však čekal pečlivě vybalancovaný text s každým slovem důkladně promyšleným a s minuciózně vybroušenými myšlenkami, bude asi zklamán. A chtě nechtě se znovu musíme vrátit k otázce, zda je opravdu možné knihu zařadit k žánru učebnice a jaké jsou v tomto ohledu limity dané pojednávanou problematikou. Nebo jinak – dokáže některý badatel nebo pouhá dvojice

4 Srv. RICHTA, Radovan a kol.: *Civilizace na rozcestí: Společenské a lidské souvislosti vědeckotechnické revoluce*. 3. vydání. Praha, Svoboda 1969, s. 107.

badatelů vytvořit plnohodnotnou a vyváženou učebnici na vysokoškolské úrovni s tak širokým záběrem, když navíc chronicky chybějí pro dějiny let 1948 až 1989 příslušné syntézy?⁵ Domnívám se, že kniha Jana Rataje a Přemysla Houdy rozhodně nemůže sloužit jako důrazný argument ve prospěch kladné odpovědi. Jistě nelze předpokládat, že by první dotaženější pokus mohl být oproštěn od veškerých chyb a slabin. Jenže těch problémových míst je v recenzované publikaci podle mého názoru přece jen nadbytečně mnoho, a navíc se nezdá, že by to autoři dostatečně reflektovali. Vypadá to, že ani necítili zvláštní potřebu domluvit se alespoň na společné koncepci práce – jinak by se nemohlo tolik lišit podání období 1948 až 1969 a 1969 až 1989.

Nedobry pocit ještě prohlubují překlepy, neobratná vyjádření a faktické chyby. Nejsem zrovna příznivcem hnidopišského vyhledávání podobných příhod, které se nutně musí objevit v knihách nabitých fakty, jmény a daty. Nicméně učebnice, zejména vysokoškolské, mají v tomto ohledu specifickou pozici – je nutno počítat s tím, že budou prakticky jedinou publikací na uvedené téma, s níž se student setká. Navíc jde o texty z principu autoritativní, k nimž se mnozí obracejí právě jako k rezervoáru faktických údajů, které zrovna aktuálně potřebují. Případný omyl zde proto může napáchat podstatně větší škody než v jiné historiografické produkci. Tomu by také měla odpovídat mimořádně pečlivá redakce textu, i když při jeho rozsahu a kvantu informací se jednalo jistě o nesmírně složitý úkol. Na druhou stranu ovšem v případě klíčové části sepsané Janem Ratajem se mohlo vycházet z jeho již publikované knihy.

V některých případech by si autoři či autor měli udělat pořádek v důležitých údajích o některých osobách. Do publikace se kupříkladu dostalo nepřesné tvrzení, že v roce 1954 byl souzen v Bratislavě jako „slovenský buržoazní nacionalista“ Karol Šmidke (s. 113). Ten však ve skutečnosti zemřel již dva roky předtím. Jeho „souzení“ tak mohlo probíhat (a probíhalo) jen ve virtuální propagandistické podobě. Zrovna tak André Simone nebyl náměstkem ministra zahraničního obchodu, jak se tvrdí na následující straně, ale vedoucím zahraniční rubriky *Rudého práva*. Funkci náměstka ministra zdravotnictví František Kriegel nevykonával do roku 1950, jak se dočteme na straně 235, ale až do roku 1952. Na straně 214 se Drahomír Kolder vyskytuje jako Drahomír i jako Drahoslav. Ještě daleko pozoruhodnější transformaci prošel ředitel Československé tiskové kanceláře Miroslav Sulek – na straně 276 se o něm zcela ve shodě s jinými prameny hovoří jako o vlastizrádci, na straně 309 se však patrně notně překvapený čtenář dozví, že Miroslav Sulek patřil mezi ty, kteří byli odsunuti v duchu moskevských protokolů z vrcholových funkcí jako „revizionističtí pravicoví extremisté“. Občas se vyskytnou i různé překlepy, především

5 Mimoходом autoři nevyužili ani všechny existující dílčí syntézy – v seznamu literatury např. chybí velice kvalitně zpracované *Dějiny českého výtvarného umění*, připravené odborníky z Ústavu dějin umění AV ČR. Období komunistického Československa zde zpracovává 5. díl (pro léta 1939–1958) a dva svazky 6. dílu (roky 1958–2000) v edici Rostislava Šváhy a Marie Platovské (Praha, Academia 1998 a 2007).

ve jménech; ten nejzábavnější ovšem asi vyrobil přímo počítač v seznamu literatury, když kulturního funkcionáře Viléma Kúna překřtil na Viléma Koně (tedy Vilém Kůň).

Zrovna tak nelze mezi mezinárodními prosovětskými institucemi, jejichž sídlem se Praha stala po polovině padesátých let, uvádět Mezinárodní organizaci novinářů (MON), protože v Praze sídlila již od roku 1947, ani Mezinárodní svaz studentstva, který byl v Praze dokonce již od roku 1946. Podobně v kapitole věnované pokusům o nápravu ekonomiky v druhé polovině osmdesátých let považují za omyl zmiňovat jako ekologickou organizaci vznikající v této době hnutí Brontosaurus (s. 407), neboť jeho historie se datuje již od roku 1974. Volební úspěch Ronalda Reagana nepřišel v roce 1981, jak se praví na straně 379, ale již o rok dříve (v roce 1981 pak nastoupil prezidentský úřad). Jedině jako překlep lze vnímat tvrzení na straně 53, že Národní fronta se vnitřně rozložila na přelomu let 1948 a 1949.

Jistě užitečnou přílohu k textu tvoří medailony nejvýznamnějších politických protagonistů příslušného období. Ne vždy se však jedná o zrovna zdařilý portrét. Už jsem upozornil na jednostranně oslavný portrét Alexandra Dubčeka. Nedostatečnou faktografií ovšem trpí zejména medailon věnovaný Vasilu Biľakovi, v němž není například uvedeno, kdy se stal prvním tajemníkem Ústředního výboru Komunistické strany Slovenska ani jakou funkci zastával v období „normalizace“.

Vzhledem k tomu, že publikaci spoluvydala Vysoká škola ekonomická v Praze a učít by se z ní tedy měli asi především studenti této instituce, poněkud zarazí, že nijak zvlášť akcentována nebyla ekonomická problematika a řadu důležitých aspektů v této oblasti autoři prostě přehlédli (včetně například principů zákona o státním podniku). Snad lze doufat, že znalosti z hospodářských dějin budou studenti čerpat v rámci jiných předmětů. Rozhodně však pověst historiografie u studentů ekonomie nepodpoří komentovaná tabulka na stranách 183 a 184, kde autor v rozporu s realitou tvrdí, že během šedesátých let nedocházelo k žádnému zvyšování cen,⁶ průměrné platy uvádí pouze v letech 1966 a 1969 (proč ne třeba v roce 1964, kdy se zaokrouhleně jednalo o čtrnáct set korun?) a mezi cenami základních potravin nenajdeme ceny hovězího či vepřového masa, jejichž kvalitnější druhy mimochodem před polovinou šedesátých let také zdražily. Nic mu asi také neříká problematika vývoje nájemného.⁷ Zvláštní kategorií je „nejdražší jídlo v restauraci“, protože zcela pomíjí existenci luxusních výběrových restaurací se samostatnými kalkulacemi.

6 Nevím např., odkud autor čerpal tvrzení, že litr plnotučného mléka stál po celá 60. léta tři koruny. Podle *Statistické ročenky Československé socialistické republiky* z roku 1967 (Praha, Státní nakladatelství technické literatury 1967) stál litr tohoto mléka v dubnu 1960 2,70,-, v letech 1964 a 1965 se vůbec neprodukovalo a v říjnu 1966 stálo 3,80,- (s. 467); podobně litr desetistupňového piva stál podle této ročenky v dubnu 1960 i v říjnu 1964 2,40,- (což by asi odpovídalo sumě 1,20,- uváděné autorem bez udání množství – lze se totiž domýšlet, že má na mysli půllitrový objem), ale pro říjen 1965 už je zde uvedena jeho cena tři koruny (tedy 1,50,- za půl litru). Tak by se dalo pokračovat. Navíc by nemělo být přehlédnuto ani skryté zdražování, ať už na základě výjimek z kvalitativních norem nebo jako důsledek zavádění jen minimálně obměněných výrobků jako exkluzivních novinek.

7 Podle již uváděné statistické ročenky z roku 1967 činilo v dubnu 1960 nájemné dvou pokojů s kuchyní 75 korun a až v říjnu 1964 autorem zmiňovaných 106 korun.

U této tabulky by také měl být uveden zdroj údajů, jak je tomu třeba u tabulky na straně 401, kde však zase postrádám hlubší zdůvodnění periodizace.

Nepochybuji, že přes všechny své nedostatky recenzovaná kniha najde velmi široké uplatnění už proto, že je stále jedinou publikací svého druhu. Řada studentů ji uvítá právě z toho důvodu, že prakticky nevěděli, z čeho se učit na zkoušku z nejnovějších československých dějin. O to je však potřebnější, aby jejímu případnému dalšímu vydání předcházela důkladná revize textu, přehodnocení proporcí jednotlivých kapitol, nové promyšlení některých velmi kontroverzních postojů a hlubší propracování zejména třetí a páté kapitoly, tedy období mezi roky 1956 a 1963, respektive 1969 a 1989. Jinak se ale domnívám, že skutečně kvalitní vysokoškolská učebnice pro dějiny Československa v letech 1948 až 1989 může vzniknout jedině na základě týmové spolupráce – přes všechny možné nedostatky a problémy, které se s vytvářením takto koncipovaných děl pojí. Na druhou stranu by však mělo být přes všechny výtky, které jsem zde snesl, vysoce oceněno, že se Jan Rataj a Přemysl Houda do tak gigantické práce nakonec pustili a byli schopni dílo alespoň v nějaké použitelné podobě dotáhnout do knižní podoby. Lze nyní jen doufat, že ve svém úsilí nezůstanou na dlouhá desetiletí osamělí.

Recenze

Syntetická práce o sociálních dějinách v posledním čtvrtstoletí Československa

Václav Průcha

KALINOVÁ, Lenka: *Konec nadějí a nová očekávání: K dějinám české společnosti 1969–1993*. Praha, Academia 2012, 398 stran.

Recenzovaná kniha je vyústěním cílevědomého, téměř půlstoletého úsilí docentky Lenky Kalinové o hlubší poznání československých sociálních dějin. Její výzkumná činnost v této oblasti společenských věd začala již v šedesátých letech minulého století vedením týmu pověřeného analýzou vývoje sociální struktury československé společnosti v letech 1918 až 1960. Od té doby autorka soustavně prohlubovala poznání našich novodobých sociálních dějin, s důrazem na období po druhé světové válce, jak o tom svědčí více než stovka jejích prací publikovaných doma i v zahraničí.¹ V devadesátých letech se na pražské Vysoké škole ekonomické podílela na řešení grantu k československým hospodářským a sociálním dějinám, v jehož rámci vedle dílčích studií napsala do druhého svazku *Hospodářských a sociálních*

1 Jako součást nově budovaného fondu hospodářských a sociálních dějin v Národním archivu budou od konce roku 2012 zpřístupněny odborné práce Lenky Kalinové včetně nepublikovaných výzkumných elaborátů, překladů a jiných textů.

dějin Československa 1918–1992 kapitolu o sociálním vývoji.² Její výzkumné práce a články vycházely v Ústavu sociálně politických věd Univerzity Karlovy, v několika sbornících, v časopisech *Sociální politika*, *Pohledy*, *Politická ekonomie*, *Czech Social Review*, *Bohemia Zeitschrift* i jinde. Začátkem devadesátých let byla také spoluautorkou vysokoškolských učebních textů o sociální problematice v nových podmínkách a obhájila habilitační práci *Některé otázky sociální transformace v Československu*.

V následujícím desetiletí se zapojila do řešení dvou grantů „K dějinám české společnosti po druhé světové válce“ v Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR. Zde se vedle dílčích témat zaměřila na syntézu sociálních dějin. Prvním svazkem nové edice ústavu nazvané „Česká společnost po roce 1945“ se stala v roce 2004 její kniha *Východiska, očekávání a realita poválečné doby: K dějinám české společnosti v letech 1945–1948*. V této práci, kterou je možno pokládat za východisko pro další dvě syntetizující monografie, se zabývá nejprve myšlenkovými zdroji poválečných společenských přeměn. Ukazuje, že tehdejší koncepce sociální bezpečnosti představovala předěl v pojetí sociálních států³ a že se již v posledních měsících války stala odrazovým můstkem pro projekty mezinárodních institucí a po válce i součástí vládních programů řady zemí včetně Československa. V této studii vyjádřila autorka přesvědčení, že přes rozdíly v typech, rozsahu sociálních funkcí a financování je „v moderní době každý stát ve své podstatě sociální“ (s. 8).

Na uvedenou publikaci navázala obsahově i metodou zpracování kniha vydaná v roce 2007 v nakladatelství Academia pod názvem *Společenské proměny v čase socialistického experimentu: K sociálním dějinám v letech 1945–1969*. Výklad se zde odvíjí od výše zmíněných myšlenkových proudů v bezprostředně poválečné Evropě, v dalších částech textu zkoumá pak autorka vývoj sociální politiky a sociální reality v Československu do konce šedesátých let. V širších mezinárodních a vnitropolitických souvislostech se zabývá postupným přerodem společnosti, který analyzuje v mnoha rovinách – v dobově proměnných politických, ekonomických a sociálních cílech politické garnitury, ve změnách sociálního složení společnosti a mobility obyvatelstva, v jednotlivých oblastech sociálního postavení a životní úrovně populace včetně hodnocení dosaženého stupně vzdělanosti, výkyvů veřejného mínění a úlohy odborů.

V období druhé poloviny šedesátých let, formovaném sílícím reformním hnutím, charakterizuje autorka sociální souvislosti a reflexe reformních kroků a jejich ohlas ve společnosti, obnovování suverenity sociální politiky a posilování úlohy jejích subjektů, mimo jiné i závodních a podnikových rad a odborů. Navrhovaná i počáteční realizovaná opatření směřovala k denivelizaci pracovních příjmů, ke změnám

2 Viz PRŮCHA, Václav a kol.: *Hospodářské a sociální dějiny Československa 1918–1992*, sv. 2: 1945–1992. Brno, Doplněk 2009.

3 V příloze této publikace je přetištěna „Předmluva k československým čtenářům“ k *Plánu sociální bezpečnosti* od sira Williama Beveridge, který byl ve výtahu hned po zveřejnění v překladu Jiřího Fischera vydán československou exilovou vládou (Londýn, Českoslovák 1943). Lord Beveridge se jako současník Johna Maynarda Keynesa stal průkopníkem nových idejí a jejich uskutečňování v sociální oblasti. Díla obou těchto osobností představovala revoluci v ekonomickém a sociálním myšlení a ovlivnila reálný vývoj světa v dalších desetiletích.

struktury příjmů plynoucích ze společenských fondů a k překonání paternalistického pojetí sociálního státu. Rozbor událostí ve složitém roce 1969 se stal pro Lenku Kalinovou východiskem nové knihy *Konec nadějí a nová očekávání: K dějinám české společnosti 1969–1993*, která se objevila na knižním trhu počátkem roku 2012.⁴

Obě monografie ve své časové posloupnosti a obdobné metodě zpracování podávají plastický obraz bezmála půlstoletého sociálního vývoje Československa, respektive českých zemí, k němuž patří i určitý přesah do devadesátých let. Jsou vyvrcholením autorčiny dlouhodobé vědecké dráhy, která se ubírala od počátečního, již zmíněného zkoumání sociální struktury československé společnosti k dalším navazujícím tématům – cílům a realizaci sociální politiky, úrovni školství a vzdělanosti, počtu, struktuře a kvalifikaci pracovních sil a nakonec k postavení tříd a sociálních skupin obyvatelstva s jejich mentalitou a hodnotovou orientací. K hlubšímu poznání takto strukturované společnosti analyzovala Lenka Kalinová škálu faktorů, které formovaly postavení různých společenských vrstev: úroveň a skladbu jejich příjmů a výdajů, sociální zabezpečení, osobní a takzvanou společenskou spotřebu, životní způsob včetně trávení volného času, reflexi politického dění v různých společenských a generačních vrstvách, v opozičním hnutí, v odborech i ve vládnoucí komunistické straně.

Podobně jako v předcházejících výzkumech, a zejména v posledních syntetizujících textech akcentovala autorka ve své nové knize komparaci se světem – ve všech etapách vývoje sociálního státu od počátečního rozmachu až k současným pokusům o jeho teoretickou a praktickou destrukci v době silící globalizace a finanční krize ve světě.

Pro každého autora souborných společenskovědních publikací zachycujících delší časový úsek je složitým problémem volba struktury díla, zejména propojení zkoumaných věcných témat s časovou posloupností, vnitrostátního vývoje s jeho vnějším rámcem a v případě mezinárodních srovnání jejich zařazení buď v souhrnu na jednom místě, anebo roztroušeně podle dílčích témat. Tyto problémy se autorce podařilo vyřešit, snad jen na několika málo místech se nevyhnula opakování určitých informací. K lepšímu pochopení dlouhodobých trendů jí pomáhají retrospektivní exkurze před rok 1968. Kniha se týká české společnosti, ale na několika místech jsou vzpomenuy i rozdíly mezi českými zeměmi a Slovenskem.

Předmět zkoumání je rozvržen do osmi kapitol, soustředěných do tří částí knihy. Jejich rámec tvoří úvod a sumarizující závěr v češtině a angličtině. Také všechny kapitoly jsou opatřeny stručnými vstupními texty, orientujícími čtenáře na podstatu zkoumaných otázek. Předmluva ředitele Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i., Oldřicha Tůmy načrtává hlavní myšlenky obou na sebe navazujících knih Lenky Kalinové, vyzvedává její přínos k výzkumu dějin české společnosti a končí výzvou

4 Nakladatelství Academia připravuje elektronickou verzi obou posledních knih Lenky Kalinové jak samostatně, tak ve společném svazku. Všechny tři tituly ve formátu epub pro čtečky mají být k dispozici ještě před koncem letošního roku a lze je objednávat přes webové stránky nakladatelství <http://eknihy.academia.cz>.

k mladým historikům a dalším zájemcům, aby se jejím dílem inspirovali k hlubšímu poznávání dosud méně probádaných aspektů novodobých českých dějin.

V první části knihy, nazvané „Charakter doby po srpnu 1968“, autorka rozebírá nejen nástup „restaurace starých pořádků“, ale nastiňuje i politický, hospodářský, sociální a mezinárodní vývoj až do roku 1989, někde i s poznámkami přesahujícími tento mezník. Poukazuje přitom na skutečnost, že se na přelomu šedesátých a sedmdesátých let projevovaly krizové symptomy jak v zemích sovětského bloku, tak ve vyspělých kapitalistických státech. V Československu narazil reformní pokus o řešení systémové krize na vnější zásah, přičemž „normalizační“ politika znemožnila plynulé zapojení republiky do nových civilizačních proudů, které v této době startovaly v západních zemích.

V letech 1969 až 1971 věnuje Lenka Kalinová pozornost zejména změnám společenského klimatu, dění v odborech, hnutí mladé generace, „výměně elit“ po politických prověrkách a důsledkům čistek (které kvantifikuje) pro celou společnost i pro samotnou komunistickou stranu. Upozorňuje přitom, že navzdory opuštění ekonomické reformy a ostré kampani proti ní převzala „normalizační“ politická garnitura podstatnou část sociálního programu připravovaného v období pražského jara a že pak tento program uváděla do života. Z toho odvozuje obecnější poznatek, že vývoj sociálního systému se liší od politických a hospodářských dějin. Zatímco politické dějiny vykazují často náhlé zvraty a také ekonomické systémy se mohou přetvářet v krátkém čase, sociální systémy se vyznačují dlouhodobější kontinuitou. Oprávněnost tohoto zobecnění je doložena rozбором takových subsystémů, jako je sociální zabezpečení, školství nebo zdravotnictví. Bylo by možné poukázat rovněž na období po listopadu 1989, na tehdejší opatrnější postup nového politického vedení v sociální sféře ve srovnání s rychlými a dalekosáhlými politickými a ekonomickými proměnami, které provázely i radikální zásahy do vlastnické sféry.

Diferencovaný přístup k jednotlivým skupinám obyvatelstva se na přelomu šedesátých a sedmdesátých let realizoval převážně „výměnou elit“ a na druhé straně přijetím sociálních opatření ve prospěch rodin s dětmi. Autorka vypočítává a hodnotí tato opatření a již v první části práce zaznamenává některé charakteristické rysy sociálního vývoje do roku 1989, zejména příčiny a průvodní jevy vysokého stupně ekonomické aktivity obyvatelstva, sociální důsledky odvětvové restrukturalizace hospodářství a nepříznivý stav životního prostředí, na nějž reagovalo vznikající ekologické hnutí.

Těžištěm knihy je její druhá část s názvem „Sociální poměry ‘normalizované’ společnosti“. Ve třetí kapitole jsou nejprve předmětem autorčiny pozornosti příjmy obyvatelstva, mzdová diferenciace, přerozdělování a vztah mezi pracovními a sociálními příjmy. Na straně výdajů zkoumá jednotlivé položky rodinných rozpočtů a stav spotřeby včetně úlohy a rozsahu takzvané podnikové společenské spotřeby, neuspokojivé nabídky některých výrobků a služeb v nedostatkové ekonomice nebo vlivu nelegálních aktivit na příjmy a spotřebu části populace.

V další kapitole následuje analýza změn ve způsobu života, který autorka považuje „za širší kategorii než běžně užívaný termín ‘životní úroveň’ ve smyslu uspokojování materiálních potřeb“ (s. 188), přičemž uvádí i výčet jednotlivých faktorů způsobu

života s upozorněním, že se jejich hierarchie během života lidí mění. Od populačního vývoje s jeho vlnami a vlivem na složení rodin postupuje výklad k otázkám bydlení, zdravotnictví, pracovní doby, způsobu využívání volného času až k hodnotové orientaci lidí, k jejich častému úniku do soukromé sféry a ke spotřebnímu charakteru života. Nezapomíná přitom pochopitelně na to, že část obyvatel setrvala v opozičním postoji a přes osobní riziko – zejména v případě signatářů Charty 77 – se nevzdala společenské angažovanosti v zájmu obhajoby lidských práv.

Ve své mnohaleté výzkumné činnosti věnovala Lenka Kalinová vždy mimořádnou pozornost problematice vzdělání. Výsledky, k nimž dospěla, se promítají do kapitoly nazvané „Vzdělanostní společnost, ideály a skutečnost“. Posuzuje zde vývoj vzdělávací soustavy se všemi peripetiemi od roku 1945 do roku 1989, s důrazem na „normalizační“ dvacetiletí. Hodnocení tehdejšího stavu, které vychází i z detailního mezinárodního srovnání úrovně školství a vzdělanosti, vyznívá pro Československo příznivě.

Druhou část knihy zakončuje teoretická úvaha s faktografickým rozbořením sociální a pracovní-profesní struktury a mobility obyvatelstva. Pracovníci jsou zde rozříděni podle kategorií v zaměstnání a v jejich rámci podle dosaženého vzdělání a mzdových relací. Při hodnocení sociální diferenciacce je vedle faktoru pracovních příjmů vyzdvížena úloha demografické struktury domácností a sociálních příjmů.

Závěrečná část monografie s názvem „Opoziční hnutí a pád systému“ je rozdělena do dvou kapitol, s mezníkem v listopadu 1989. Od reminiscencí občanů na rok 1968 a analýzy jejich chování po nástupu „normalizace“ sleduje autorka další vývoj nálad obyvatelstva a činnost opozičních iniciativ, kteréžto faktory spolu s mezinárodními vlivy, strnulostí ekonomického systému a dalšími jevy vyústily v druhé polovině osmdesátých let do celkové krize a pádu systému.

Transformační proces s jeho hospodářskými a sociálními důsledky zachycuje autorka do let 1992/1993. Již počáteční období transformace přineslo závažné zásahy do vlastnických poměrů a do rozsahu i struktury zaměstnanosti. Symptomatickým těchto změn byly přesuny v sociálním složení obyvatelstva a prohlubování příjmové i majetkové diferenciacce. Nelze přitom opomíjet nezákonné cesty nabývání velkých majetků a „tunelování“ podniků. Obyvatelstvo zároveň postihly sociální problémy vyvolané inflací, poklesem reálných mezd, a především novým fenoménem nezaměstnanosti. Ke ztrátě sociálních jistot přispěla oslabená odborová ochrana, porušování pracovníprávních norem, odbourávání sociálních výhod dělníků pracujících v obtížných podmínkách, nejistota pracovníků v zemědělských družstvech a podobně.

Nad ekonomickým a sociálním vývojem od devadesátých let se Lenka Kalinová zamýšlí již v úvodní kapitole. Vyslovuje pochybnost nad tím, je-li možné léčit rozpory globalizovaného světa terapií neoliberalismu a všeobecnou deregulací. Poukazuje i na to, že tržní systém není sám o sobě zárukou prosperity (s. 25 n.). Je pozoruhodné, že výsledky analýzy období do roku 1989 a počátku transformace jsou u Lenky Kalinové takřka shodné s poznatky, k nimž dospěl ve svých nedávných publikacích jeden z předních, mezinárodně uznávaných hospodářských historiků

Iván T. Berend (jeho poslední monografie nemohla autorka znát vzhledem k jejich nedávnému uvedení na trh).⁵

V recenzované knize jsou hojně využívány průzkumy veřejného mínění, což oživuje text a podporuje věrohodnost poznatků. Někdy to však bývá ošidná záležitost, protože různé profesní, věkové a jiné skupiny i ženy a muži mívají odlišné priority⁶ a na některé otázky nejsou respondenti ochotni odpovídat nebo odpovědi nevytíhují skutečný stav. O reprezentativnosti nezávislého sociologického výzkumu z roku 1972 o politických otázkách pochybuje sama autorka vzhledem k úzkému souboru respondentů (s. 216); je možno dodat, že pochybnosti vzbuzuje i nejasný způsob jejich výběru. Na téže straně je odvolávka na můj elaborát z poloviny sedmdesátých let o stavu ekonomického myšlení (přesněji o názorech společnosti na ekonomické a sociální otázky), jehož uložení s rozsáhlými podklady je narozdíl od původní představy uvedené na straně 216 pozměněno – místo Vysoké školy ekonomické bude komplet umístěn v Národním archivu jako součást fondu „Hospodářské a sociální dějiny“.⁷

V monografii jsou hojně zastoupeny číselné údaje včetně několika desítek tabulek převzatých nebo upravených ze statistických ročenek, mezinárodních statistik, resortních publikací, jednorázových mikrocenzů a dalších průzkumů. Tabulky mají značnou vypovídací hodnotu, jsou vhodně vybrány, pečlivě sestaveny a nelze jim

5 Iván T. Berend je vedoucím Výzkumného střediska pro východní Evropu v Los Angeles (před rokem 1989 byl prezidentem Maďarské akademie věd). Vedle mezinárodních aktivit v oblasti hospodářských dějin předsedal v roce 2000 i Mezinárodnímu kongresu historických věd v Oslu. V poslední době vydal monografie *From the Soviet Bloc to the European Union: The Economic and Social Transformation of Central and Eastern Europe since 1973* (Cambridge, Cambridge University Press 2009) a *Europe Since 1980* (Cambridge, Cambridge University Press 2010). Moje recenze na obě knihy je otištěna v časopisu *Střed/Centre*, roč. 4, č. 1 (2012), s. 152–159.

6 Například v průzkumu z poloviny 70. let byla kladena otázka, co byste přednostně řešil ve Vaší obci (volba byla asi z patnácti oblastí činnosti). Na první místo se jako průměr z dílčích pořadí dostala péče o čistotu obecních prostranství, ale jen proto, že mladé respondenty příliš nezajímaly domovy důchodců, seniory budování sportovišť, ženy středního věku preferovaly jesle, školky a dostupnost služeb apod. Průzkum mezi mládeží v druhé polovině 80. let ukázal, že největší nespokojenost vyvolávaly omezené možnosti cestování na Západ, na což Adamcova vláda reagovala přípravou jejich liberalizace s předpokládanou platností od ledna 1990.

7 V roce 1975 jsem jako člen pracovní skupiny zaměřené na „ekonomické vědomí společnosti“ měl k dispozici výsledky úředně prováděných celostátních šetření z posledních přibližně dvou let. Věrohodnost výsledků se snižovala od odpovědí na otázky životní úroveň, způsobu života, mezd, kvality služeb apod. k politicky citlivějším tématům, přičemž nebyly připuštěny otázky o vztahu k SSSR. U světónázorových dotazů se např. k marxismu hlásila výrazná většina v sociálních skupinách úředníků a vysokoškolských studentů, ale méně rolníků a dělníků. Hodnocení situace a výhledy do budoucnosti byly zpravidla optimističtější na Slovensku než v českých zemích. Výsledky se zasílaly jen asi na šest míst a obvykle nebyly publikovány, což bylo překvapivé, protože v té době převažovalo pozitivní hodnocení ekonomické situace i sociální politiky.

v podstatě nic vytknout.⁸ V podmínkách předlistopadové ekonomiky by však některé průměrné veličiny vyžadovaly rozčlenění, především při mezinárodních srovnáních. Týká se to například struktury zaměstnanosti, kde terciární sektor vykazoval o patnáct až dvacet procentních bodů nižší úroveň oproti vyspělým západním zemím. Tehdejší opožďování Československa je v tomto ohledu zřejmé, pro některé důležité úseky terciární sféry ale neplatí. Souhrnný podíl školství, kultury, vědy a výzkumu, zdravotnictví a sociální péče na zaměstnanosti se v období 1948 až 1989 zvýšil ze 4,2 na 15,1 procento, podíl vnitřního obchodu ze 6,4 na 9,1 procento, dopravy a spojů pomaleji z pěti na šest a půl procenta, ale na úseku správy, peněžnictví a pojišťovnictví nastal pokles ze tří na 1,9 procent. V posledních třech odvětvích se zaměstnanost snížila o desetinu, ale silný úbytek do roku 1968 byl v následujícím dvacetiletí zčásti vyrovnán. V absolutních údajích stoupla zaměstnanost v odvětvích školství, kultury a zdravotnictví 4,4 až 5,6krát.⁹ Při srovnání se Západem by bylo třeba také posoudit, nedochází-li také tam k přezaměstnanosti (neracionální zaměstnanosti) například ve vnitřním obchodu, bankovníctví, pojišťovnictví nebo ve službách spojených s reklamou a cestovním ruchem.

Chtěl bych ještě připomenout dvě zásadnější otázky, které se nevztahují jen k recenzované knize. Často se pomíjejí nebo nesprávně interpretují některá sociální opatření v socialistickém Československu – například po roce 1969, jak se o tom zmiňuje i autorka – jen jako ústupek vedení vládnoucí strany obyvatelstvu. Podobné ústupky jsou však příznačné i pro mnohé jiné vlády bez ohledu na společenský systém, pokud je třeba pacifikovat politické a sociální napětí a obnovit důvěru obyvatelstva. Se zlepšením sociálních poměrů rodin v zájmu zastavení nepříznivého demografického vývoje stejně jako se zvýšením životní úrovně důchodců počítal již reformní program v šedesátých letech, který byl později realizován spolu s dalšími opatřeními například při expanzi bytové výstavby nebo orientaci na zmírňování regionálních rozdílů v životní úrovni a na sblížování podmínek života na vesnici s městem. Koneckonců nelze opomenout ani skutečnost, že samotný nástup Husákovy garnitury byl zpočátku spojen i mimo politickou a personální oblast se zásahy, které v rámci deklarované „konsolidace hospodářství“ a „stabilizačních opatření“ nebyly z hlediska řadových zaměstnanců populární, ať šlo o faktické zastavení růstu mezd, redukci výplat prémie a podílů na hospodářských výsledcích, zostření pracovní kázně, okleštění pravomocí odborových orgánů nebo omezení přidružené výroby v zemědělských družstvech (blíže viz s. 74, 79 n. ad.).

Již na začátku knihy nastoluje Lenka Kalinová problém budoucího posuzování soudobých dějů historickou vědou. Konstatuje, že při zkoumání „normalizace“ vstu-

8 Na straně 183 mají být pravděpodobně místo „příjmů ze zdravotního pojištění“ příjmy ze sociálního zabezpečení, na straně 218 v tabulce 4.8. není jasné, za jaké období hodnotili občané v roce 1985 zlepšení či zhoršení složek způsobu života, a na straně 340 nepatří k údajům o míře nezaměstnanosti znaménko +.

9 Blíže viz PRŮCHA, V. a kol.: *Hospodářské a sociální dějiny Československa 1918–1992*, sv. 2, s. 696 a 734. Na Slovensku vzrostla v letech 1948–1989 (při růstu počtu pracovních sil o 65 procent) zaměstnanost ve sféře školství, kultury, zdravotnictví a sociální péče zhruba desetkrát.

pují badatelé na „společensky žhavou půdu“ s vnímáním až diametrálně odlišným od tehdejšího oficiálního obrazu a že „větší časový odstup bude i pro historiky impulsem pro nové poznatky a závěry“ (s. 22). Domnívám se, že v hospodářské a sociální oblasti je možno pod vlivem řady nepříznivých jevů transformační éry i současného období pozorovat určitý odliv hyperkritického hodnocení předlistopadové minulosti jak ve veřejném mínění, tak i v části odborné literatury.

Celkové hodnocení monografie, či přesněji obou monografií Lenky Kalinové nemůže pominout několik význačných rysů. Především je to zdařilé zvládnutí syntézy v důležité a citlivé oblasti společenských věd – syntézy, která dosud za celé poválečné období až do rozdělení Československa v české odborné literatuře chyběla.¹⁰ Nezbytnou cestou k tomu byl náročný interdisciplinární výzkum – propojování poznatků z obecných a hospodářských dějin, sociologie, demografie, politologie a legislativní činnosti, tematiky školství, zdravotnictví, sociální péče a ekologie až k využívání výzkumů veřejného mínění a statistik. Je přitom pochopitelné, že v práci o necelých čtyřech stech stranách nemohly být všechny oblasti a aspekty problematiky pojednány v žádanou hloubce. Méně pozornosti autorka věnuje například specifickým podmínkám zemědělské populace, sociálnímu postavení studující mládeže nebo vývoji kultury, což je sám o sobě mimořádně složitý fenomén.

Lenka Kalinová se seznámila s bohatou literaturou nejen českou, ale i zahraniční, což jí umožnilo srovnávat domácí vývoj s děním ve světě a zprostředkovat čtenářům také teoretické poznatky zahraničních odborníků. Mnoho cenných a nezřídka dosud neznámých informací vytěžila z materiálů Komise vlády ČSFR pro analýzu let 1967–1970, ze studia v Národním archivu a ve Všeodborovém archivu Českomoravské konfederace odborových svazů, zejména z fondů komisí při Ústředním výboru KSČ – komise pro otázky životní úrovně a komise národohospodářské, z podkladových materiálů pro předsednictvo ÚV KSČ nebo z fondů předsednictva a sekretariátu Ústřední rady odborů.

Recenzovaná práce je také příspěvkem k překonání tematické nevyváženosti historické produkce věnované československým dějinám po druhé světové válce, která dosud osvětluje převážně první poválečné desetiletí nebo období kolem přelomových let 1968 a 1989. K pozitivům textu patří jeho přehledné uspořádání, srozumitelnost a stylistická úroveň. Kniha vyvolá jistě zájem odborníků, kteří na ni mohou badatelsky navázat, a vzhledem k tematické přitažlivosti a čtivosti si zaslouží pozornost i širšího okruhu čtenářů.

10 O syntézu sociálních dějin se zatím pokusilo jen několik českých autorů. Obdobím 80. let se zabývá nedávno vydaná kniha Michala Pullmanna *Konec experimentu: Přestavba a pád komunismu v Československu* (Praha, Scriptorium 2011) a poválečným obdobím do roku 1960 (s četnými přesahy do doby starší i pozdější) monografie Jakuba Rákosníka *Sovětské sociální státu: Lidově demokratický režim a sociální práva občanů v Československu* (Praha, Filozofická fakulta Univerzity Karlovy 2010) – viz též recenzi Lenky Kalinové na tento titul „Socialistické Československo jako sociální stát: Inspirativní práce o teorii a vývojových tendencích sociálního státu“ v *Soudobých dějinách*, roč. 19, č. 1 (2012), s. 114–123.

Recenze

Osudy pamětníků ztvárněné třinácti kreslíři

Jiří Volák

KROUPA, Mikuláš a kol.: *Ještě jsme ve válce*. Praha, Post Bellum – Argo – Ústav pro studium totalitních režimů 2011, 180 stran.

„Komiks je unikátní v tom, že dokáže atakovat čtenáře přímo,“ řekl při jedné příležitosti Art Spiegelman, autor průlomového komiksu *Maus*, který v osmdesátých letech čtenáře přesvědčil, že grafický román dokáže poutavě a zároveň důstojně adaptovat i temné historické příběhy, v jeho případě zasazené do prostředí nacistických koncentračních táborů.

Mause podle svých slov četl i Mikuláš Kroupa, novinář a ředitel neziskové organizace Post Bellum. Ta metodou orální historie od roku 2001 zaznamenává a veřejnosti představuje vyprávění pamětníků, kteří prožili za druhé světové války a komunistického režimu mnohdy nesnesitelně dlouhé chvíle, co by neměly být zapomenuty. Společně se dvěma svými kolegy, Adamem Drdou a Davidem Bartoněm, se Kroupa stal scenáristou příběhů z nedávné československé minulosti pro komiksový soubor *Ještě jsme ve válce*. Zdůraznil nicméně, že ačkoliv měl *Mause* při práci na mysli, neměl prý ambice, aby pod hlavičkou sdružení Post Bellum vzniklo něco podobného.

Zpracování výsledných třinácti příběhů bylo svěřeno třinácti různým českým a slovenským kreslířům. Tento fakt se spolupodílí na jednom z hlavních znaků knihy – jednotlivé osudy jsou vykresleny samostatně a mnoho je nespojuje. Každý

z nich figuruje v publikaci coby svébytný celek a dle mého soudu nesdělují ani stejné pocity – snad s výjimkou všudypřítomné hořkosti z popisovaných událostí. A tak například komiks „Hurvínkovy příhody“ využívá dětské přezdívky skauta Leopolda Färbera, který jako kluk pomáhal protinacistickému odboji a v padesátých letech kvůli obdobným aktivitám protikomunistickým skončil v kriminálu, a předává jeho příběh vybarvovanou kresbou jako (doslova) vystřiženou ze zadní strany časopisu *ABC*. Miniaturní epizody se vejdou na stránku a v každé se nachází jednoduchá pointa, postavená na mnohdy absurdních a krutých momentech, v nichž se Färber ocitl.

S tímto rozšafným stylem kontrastuje mimo jiné příběh Pavla Macháčka, dalšího (bývalého) člena Junáka, ztvárněný v černobílém ladění připomínajícím detektivní žánr *noir*. Zatímco „Hurvínka“ autoři sledují od dětství až do pokročilého věku, kdy po propuštění z vězení začal zaznamenávat neznámé osudy nekomunistických odbojářů, komiks „Gestapácké razítko“ se soustředí jen na krátký časový úsek za protektorátu. Poštovní úředník Macháček se v protinacistickém odboji podle svých slov nijak neangažoval, do potíží s gestapem a později do Terezína a Flossenbürgu se ale dostal poté, co jeho židovský kamarád Jírka, jehož u sebe ukrýval, pro odboj ukradl razítko gestapa – což mu Macháček nikdy neodpustil. V krátkém, osobně pojatém doslovu, který po příběhu jako u všech ostatních v knize následuje, scenárista Mikuláš Kroupa naznačuje další sporné okamžiky Macháčkova života, jako bylo jeho komunistické angažmá v únoru 1948. Nejsou však blíže rozvedeny a také vyjádření Jírky (který po válce proslul jako básník vystupující pod pseudonymem František Listopad) k vyličené protektorátní epizodě si čtenář musí vyhledat na internetových stránkách sdružení Post Bellum.

V tomto ohledu se nabízí otázka, zdali by publikaci *Ještě jsme ve válce* nepřidalo na věrohodném dojmu, kdyby byly doslovy k příběhům obsáhlejší a poskytovaly i nějakou dokumentaci či krátká vyjádření dalších účastníků, která by nasvětlila vykreslené osudy z více úhlů. Komiksy jsou totiž pojaty vesměs dokumentárně, drží se reálií, autoři si zakládají na přesném převedení vyprávění aktérů – a slova „převedení vyprávění“ zdůrazňují, protože činnost Post Bellum je z podstaty dokumentační, nikoli analytická nebo interpretační. Komiksové příběhy tedy nejsou uměleckými díly, která by se skutečnými událostmi pouze inspirovala.

To však nic neubírá na kreativitě, s níž se někteří autoři svěšené látky ujali. Vyniká například krátký příběh o neúspěšných útěcích za československé hranice ztvárněný kreslířem Václavem Štajchem. Hlavní protagonist, Luboš Jednorozec, je díky svému jménu pastelem vyobrazen jako ono bájné zvíře. Mimo chodem, přesto ho Státní bezpečnost identifikuje podle fotografie, která ukazuje jeho skutečnou lidskou podobu. Všechny postavy příběhu jsou antropomorfní zvířata, ne nepodobná protagonistům *Mause*, a odpovídají lidským stereotypům. Kupříkladu agent StB vypadá jako krysa, přísedící soudce jako kudlanka nábožná a mukl v uranovém dole je krtek. Svižným obrazem bez dlouhých popisných textů tvůrce přímo pudí čtenáře, aby očima klouzal od jednoho okénka k dalšímu, což u všech komiksů z této knihy nemusí být pravidlem.

Podobná invence doprovází také příběh bývalého „normalizačního“ agenta StB „Chytřejší než oni“, který se svým příběhem sdružení Post Bellum sám oslovil. Tomáš Kučerovský převedl jeho boj se svědomím do plíživě se množící a hrozivé škrabošky ve tvaru papouška – mladík dotlačený ke spolupráci s tajnou policií si nasazuje masku opakujících se, papouškováných frází o neškodnosti svého konání tak dlouho, až se vyjeví, že si ji nesnímá, ale přes ni si navléká masku člověka. Po něm následuje klipovitě ztvárněný život undergroundového vydavatele a jednoho z posledních politických vězňů Františka „Čuňase“ Stárka. Oběma příběhům přikládám velkou hodnotu, protože nutí k zamyšlení a připomenutí, jak byl odpor proti režimu i v sedmdesátých a osmdesátých letech obtížný a nebezpečný.

Přitom se však obávám, že je na první pohled zastíňují komiksy znázorňující drastičtější dobu a krvavější výjevy. Temně laděný úvodní komiks, kterým se kniha v médiích prezentovala především, sleduje poměrně známý osud armádního generála Tomáše Sedláčka. Jedná se o ukázkový příklad zásadového československého vlastence, jenž na straně Spojenců prošel bojišti druhé světové války, aby ho doma za komunistické totality čekal nejtvrďší možný žalář.

Rudou barvou rozhodně nešetří ani příběh „Poslední let“ o tragickém konci jednoho pokusu dostat se za hranice či znázornění traumatu Rudy Bělohoubka, který přežil těsně po válce takzvaný masakr u Zabitého. Zavraždění devatenácti lidí, z nichž většina byla německého původu, ale nikoliv nacisty, ve Vráži u Berouna bylo dlouho prezentováno jako „spravedlivá msta“. Ovšem, jak v doslovu shrnuje Adam Drda, šlo v něm pravděpodobně naopak o umlčení možných svědků činnosti nacistických kolaborantů.

Z hlediska faktografie je nejkontroverznější příběh poslední a také nejdelší, popisující údajně komunisty zinscenovaný plán na povstání v plzeňské věznici. Do něj měli být vtaženi významní vězňeni představitelé demokratického Československa a zároveň mělo posloužit k zastrašení umírněných dozorců. Příběh se vymyká z pojetí ostatních komiksů v knize – jak Mikuláš Kroupa přiznává, je poskládán z mnoha historek vztahujících se k událostem na Borech, takže nesleduje jednoho aktéra na základě poskytnutého interview. Opírá se hlavně o vzpomínky někdejšího nezúčastněného a v knize nezobrazeného dozorce. V tomto ohledu jako by tento komiks do knihy *Ještě jsme ve válce* ani nepatřil.

Zbývající tři příběhy popisují příkoří žen, které se staly obětmi hrůz válečných čtyřicátých let i komunistického útlaku. Paní F. přežila koncentrační tábory a pochod smrti jen díky neústupnému sebeobětování její matky, která jí předávala své potravinové přídělky a pracovala za ni. Miluška Havlůjová byla v padesátých letech zatčena a odloučena od svého ročního syna, neboť odmítla spolupracovat se Státní bezpečností. Epizoda „Česání bílého medvěda“ ztvárňuje osud Jiřiny Tvrdíkové, která se po nacistické okupaci Československa rozhodla ze své rodné Podkarpatské Rusi přejít do Sovětského svazu. Ačkoliv byla zprvu na hranicích společně s dalšími československými ženami vítána, vzápětí je sovětské úřady obvinily ze špionáže a poslaly do Gulagu, z něhož paní Tvrdíkovou vysvobodilo až povolání do Svobodovy armády. Stejně jako ostatním se ani ženám pro jejich působivé ztvárněné příběhy nedostalo tolik prostoru, kolik by si podle mého mínění zasloužily. Je škoda, že

se čtenář prakticky nestihne do událostí ponořit, zaobírat se motivy postav či se pozastavit nad spornými momenty; zkrátka příběhy prožít.

Přestože bych osobně ocenil, kdyby bylo příběhů v knize méně, tak aby mohly být jejich výpovědi důkladněji rozpracovány, viditelně podepřeny prameny a vzájemně se nezastiňovaly, nelze upřít, že publikace *Ještě jsme ve válce* je v českém prostředí neobvyklý komiksový počín, který má šanci podnítit zájem o naše nedávné dějiny. Příběhy a jejich ztvárnění jsou působivé a zapamatovatelné, což může z publikace učinit ideální pomůcku třeba pro učitele dějepisu.

Na otázku, zdali lze i vážné téma nedávných českých a československých dějin zpracovat pestřími obrázkovými styly, kniha odpovídá kladně. K zamyšlení zůstává, kterou cestou se přitom spíše vydávat – zdali usilovat o komiks jako přísně dokumentární médium doplňující se s odbornými publikacemi, k čemuž by byl od *Ještě jsme ve válce* stále kus cesty, anebo jestli by se měli autoři naopak v zájmu uměleckosti a oslovení veřejnosti nechat unést tvorbou, jak bývá obecně pro bublinový žánr typické, a dílo pouze zakončit slovy „Inspirováno příběhem ... který by neměl být zapomenut“.

Recenze

Děti a Pán Bůh

Karafiátovi Broučci a čistky dětské duše ve 20. století

Doubravka Olšáková

BROŽOVÁ, Věra: *Karafiátovi Broučci v české kultuře*. Praha, ARSCI 2011, 144 stran.

Literární historička Věra Brožová vydala v loňském roce velmi útlu a nenápadnou knížku *Karafiátovi Broučci v české kultuře*. Přestože se autorka specializuje na literaturu 19. století, zejména pak na literaturu českého národního obrození, její pozornost se díky vlastnímu ucelenému výzkumu recepce Karafiátových *Broučků* přesunula také na století dvacáté. Téma vnímané na první pohled apriorně jako součást literární kultury předminulého století tak přesahuje až daleko do soudobých dějin. Kontext recepce dětské knihy, která se stala v české společnosti dvacátého století kultovní četbou pro malé i velké, tak získal tvář, která je stejně tragikomická jako celé toto „šílené století“ (řeceno s Ivanem Klímou).

Kniha Věry Brožové je přehledně rozdělena na osudy Karafiátových *Broučků* v 19. a ve 20. století. „Dlouhé“ 19. století uzavírá autorka symbolicky vznikem samostatného Československa, v jejím textu však zřetelně vystupuje do popředí pro-
vázanost Masarykova myšlenkového světa z konce 19. století s pozdější československou společností. Periodizace je proto velmi volná a otevřená různým přechodům.

Spíše než vlastní osudy Karafiátových *Broučků* však sleduje autorka zrod *mýtu* Karafiátových *Broučků*. Farář Jan Karafiát (1846–1929) patřil k reformované církvi, po roce 1918 přestoupil k Českobratrské církvi evangelické. V protestantském prostředí představoval jednoho z „předních učenců české církve reformované, v boho-

sloví odborníka na slovo vzatého, zvláště v biblické linguistice“.¹ Ve století dvacátém se k němu hlásili i takoví představitelé českého protestantismu jako například Josef Lukl Hromádka, Rudolf Řičan, Jan Šimsa a další. Do dějin české kultury se však tento muž zapsal poněkud paradoxně především jako autor té zřejmě nejslavnější dětské knihy vydané v Čechách: *Broučci, povídky pro malé i velké děti* (1876).

Ideovou spřízněnost mezi Janem Karafiátem a Tomášem Garriguem Masarykem odhaluje Věra Brožová v oné státotvorné poloze, kterou učinil z protestantství právě zakladatel československého státu. O tom, že tato poloha však nebyla Karafiátovi blízká, svědčí jeho roztržka s Masarykem a zásadní ochladnutí jejich vzájemných vztahů po roce 1904. V té době si však již *Broučci* žili svým vlastním, na Karafiátovi nezávislým životem. Cestu, po níž se ubírali, jim vytyčil Masarykův stoupenec nejoddanější a nejvěrnější – Jan Herben. Právě ten objevil Karafiátovy *Broučky* roku 1893, tedy sedmáct let po vydání, a byl jimi natolik fascinován, že okamžitě inicioval opožděnou recenzi. Tu napsal pro *Čas* Gustav G. Jaroš a po jejím otištění byl původní náklad okamžitě vyprodán. V příštím roce se objevil první dotisk; jen do roku 1968 následovalo celkem osmdesát vydání!

Důvodem proměnlivé, avšak vždy utilitární recepce Karafiátových *Broučků* různými režimy je podle autorky „interpretační otevřenost textu Karafiátova díla, podtrhovaná naivismem autora vyprávění“ (s. 101). Zatímco v pluralitní společnosti habsburské monarchie a meziválečného Československa si Karafiáta přisvojovaly různé proudy různých skupin (realisté, reformovaní pedagogové, protestanté), kdy každá jedna dokázala interpretovat *Broučky* v kontextu své vlastní ideologie, v komunistickém Československu se mu tato otevřenost stala osudnou. Se stejnou touhou, s jakou se na Karafiátovy *Broučky* vrhl Jan Herben a skupina přívrženců TGM, se jich pokusil zmocnit také ve své době velmi silný a institucionálně pevně etablovaný levicový proud české poválečné kultury. I přes jeho pozdější mocenský monopol šlo o pokus – kupodivu – neúspěšný.

V letech 1945 až 1949 navázali Karafiátovi *Broučci* na svou předválečnou popularitu a i přes omezený přísun papíru a kontrolu nad jeho využitím v tisku se dočkali jedenácti vydání. Zásadním počinem v poválečném Československu bylo však jejich vydání v ruštině, které bylo ustanoveno doplňkovou četbou československých základních škol. Knížku přeložil komunistický filozof a matematik Arnošt Kolman a jeho tehdejší manželka Jekatěrina Koncevaja, předmluvu sepsal Zdeněk Nejedlý.² Ideologicky podmíněný překlad, v němž se podařilo Kolmanovi v pětadesáti zásazích na celkem 122 stranách zcela eliminovat veškeré zmínky o Bohu, proměnil poetické líčení života bohobojných *Broučků* v takřka raně budovatelský román pro děti. Překlad si vysloužil kritiku, která byla později umocněna zavržením Arnošta Kolmana po jeho kritice gottwaldovského vedení KSČ. *Broučky* pak potkal podobný osud jako Kolmana: stejně jako zmizel roku 1949 v sovětském lágru Kolman, zmizeli také *Broučci* z knihkupeckých regálů a z české kultury vůbec. I přes snahu

1 Srv. *Ottův slovník naučný*, sv. 13. Praha, J. Otto 1898, s. 1002 (heslo „Karafiát, Jan“).

2 KARAFIAT, Jan: *Svetljački, skazka dlja malenkich i bolšich dětěj*. Praha, Státní nakladatelství 1947.

Zdeňka Nejedlého vřadit je do nového panteonu tradic československého národa se pro ně následujících osmnáct let nenašlo v české literatuře místo.

O rehabilitaci Karafiátových *Broučků* se deset let po vydání Kolmanova překladu pokusili na stránkách *Literárních novin* v roce 1957 spisovatelé Alexej Pludek a Oldřich Syrovátka. Jejich argumentace ve prospěch *Broučků* byla sice vedena z marxistických pozic (Broučci byli Broučky pracujícími), k jejich opětovnému uvedení na knižní trh došlo však v brněnském nakladatelství Blok až o deset let později, roku 1967 – tedy dlouho po „znovuobjevení“ Karla Maye, Jaroslava Foglara a dalších autorů pro děti a mládež, jak upozornila ve své době Věra Karfíková.

Jen v letech 1967 až 1971 bylo vytištěno a distribuováno celkem tři sta dvacet tisíc výtisků této knihy (s. 94). K tomu je nutno připočítat ještě gramofonové desky s namluvenými Brouččími příběhy, rozhlasové čtení na pokračování i filmové zpracování. Hlad po *Broučcích* byl neobyčejný. Osmdesáté první vydání Karafiátových *Broučků*, které vyšlo v roce 1968 ve Státním nakladatelství dětské knihy, se stalo díky výtvarnému pojetí Jiřího Trnky součástí vizuální paměti celé jedné generace takzvaných Husákových dětí. Ostatně právě toto vydání získalo v roce 1970 první cenu na mezinárodním knižním veletrhu v Moskvě.

Stejně rychle jako se *Broučci* objevili, zase po roce 1971 znovu upadli do nemilosti. Z oficiální kultury byli vypuzeni na její okraj, za své je však přijala kultura neoficiální. Věra Brožová například uvádí, že dramatická hra *Broučci & Hilsner*, jejímž autorem byl Jiří Daníček, byla uvedena roku 1974 na festivalu neoficiální kultury v Elbančicích u Nové Vožice (s. 97). Autorka také registruje odkazy na *Broučky* v tvorbě Josefa Kainara či Jana Skácela v době nastupující „normalizace“.

Osudy Karafiátových *Broučků* Věra Brožová sleduje v podstatě až do současnosti, poslední reflektovaná zmínka o *Broučcích* nese v roce 2010. Přestože se nepodařilo objevit pro Karafiátovy *Broučky* po roce 1989 společný interpretační rámec, detailní soupis různých vydání je solidním základem pro další eventuální bádání.

Věra Brožová patří k těm českým (literárním) historičkám a historikům, kteří se především díky plzeňským sympozii profilovali v reakci na dobově homogenní historiografii hlavně na poli takzvaného druhého života. Nelze říci, že by se jednalo o vymezení vědomé,³ šlo spíše o hledání interpretační alternativy k jedinému možnému a povolenému interpretačnímu modu dějin, především 19. a 20. století. Ostatně sluší se podotknout, že fenomén takzvaného *Nachleben* se v západní Evropě aktivně hlásil k odkazu třetí generace školy Annales.⁴

Uchopit koncept „druhého života“ je nesmírně obtížné, na historika jsou totiž kladeny jak nároky zvládnout vlastní období, v němž sledovaný fenomén vznikl, tak i dějiny – zpravidla – dvacátého století. Jak tvrdí například Petr Čornej, „druhý život“ husitství nelze dost dobře postihnout bez pečlivé průpravy středověkou

3 Srv. OLŠÁKOVÁ, Doubravka – VYBÍRAL, Zdeněk (ed.): *Husitský Tábor a jeho postavení v české historiografii v 70. a 80. letech 20. století*. Tábor, Husitské muzeum v Táboře 2004.

4 Srv. např. práce Maurice Agulhona, který se zabývá francouzskými dějinami 19. století v přechodu k 20. století. Na školu Annales se při analýzách typu *Nachleben* odvolává např. Gerd Krumeich (srv. KRUMEICH, Gerd: *Jeanne d'Arc: Die Geschichte der Jungfrau von Orléans*. München, C. H. Beck 2006).

heuristikou. Je zajímavé sledovat, jak se po několika nezdařených pokusech o zopakování konceptu „druhého života“ z konce devadesátých let minulého století začíná tento přístup znovu pomalu vracet do českého prostředí v té nejlepší tradici.⁵

Analýza „druhého života“ kulturních fenoménů typu této dětské knihy je tématem, které čerpá – či by mělo čerpat – ze sociologie paměti, kulturních dějin i dějin literatury. Proměna vnímání pohádek dodnes přímo podléhá politickému, sociálnímu a kulturnímu vývoji. Typickým příkladem proměny tohoto vnímání je recepce klasických příběhů z počátku dvacátého století po roce 1990. Svou roli v razantním odvratu od dobových klasických pohádkových schémat sehrálo bezesporu také to, že generace, která slyšela vyprávět klasické pohádky, jež vznikly na konci 19. a v první polovině 20. století (kromě *Broučků* například Ladovy pohádky a říkadla a další), již odrostla a schémata, která snad vědomě, snad nevědomě začala předávat dále svým dětem, již nefungují či byla přímo diskreditována jako politicky nekorektní. Tak kocour Mikeš byl u nás nedávno „odhalen“ jako zastánce rasismu,⁶ ostatně stejně jako Tintin v Belgii a ve Francii.⁷ Některá Tintinova dobrodružství se z důvodu politické korektnosti mohou prodávat jen v odděleních literatury pro dospělé.

Je však dobře, že ta zajímavá kniha s možná poněkud fádním názvem vyšla. Autorka v ní vědomě rezignuje na reflexi soudobých přístupů k analýze politicko-ideologických aspektů dětské literatury a pohádek vůbec,⁸ které v mnoha případech svou snahou být metodologicky *à la mode* přehlušují ono prosté sdělení, že pohádky podléhají dikci politiky stejně razantně – ne-li razantněji – jako celé pole beletristické literatury a koneckonců kultury vůbec. Mluvit o politickém a ideologickém potenciálu pohádek je jaksi neslušné, poněvadž tvrdý ideologický tlak se nesluší spojovat s křehkou dětskou duší.

Tuto touhu po očistě dětské duše – a stejně tak i politiky – vyjádřil v šedesátých letech ve své předmluvě ke Karafiátovým *Broučkům* z roku 1967 velmi křehce Jan Skácel. Ten krátce a stručně, leč v poeticky melancholickém duchu odpovídajícím Karafiátově tvorbě, reflektoval nedávnou stalinistickou minulost: „Mám podezření, že když mne nakladatelství Blok požádalo, abych napsal několik málo slov k výboru Jana Karafiáta, čekalo ode mne, že se vyrovnám se skutečností, proč jedna z nejhezčích dětských knih na světě spala až zbytečně dlouho. Svrbí mě sice jazyk, ale neudělám to. Broučci jsou knížka pro děti a dětem není nic do omylů a opomenutí

5 Kromě recenzované publikace se jedná např. o knihu *Zrození mýtu* (NOVOTNÝ, Robert – ŠÁMAL, Petr (ed.): *Zrození mýtu: Dva životy husitské epochy*. Praha – Litomyšl, Paseka 2011).

6 Viz např. Části Romů se nelíbí kocour Mikeš: Lada prý byl rasista. In: *Týden.cz*, 14.4.2010 (viz http://www.tyden.cz/rubriky/domaci/rasismus-v-cesku/casti-romu-se-nelibi-kocour-mikes-lada-pry-byl-rasista_165465.html, staženo 24.11.2011; Lada rasista? Mikeš rozdělil romskou komunitu. In: *Tamtéž*, 15.4.2010 (http://www.tyden.cz/rubriky/domaci/lada-rasista-mikes-rozdelil-romskou-komunitu_165596.html, staženo 24.11.2011).

7 Naposledy k tomuto tématu viz např. BUNYAN, N.: Tintin banned from children's shelves over "racism" fears. In: *The Telegraph* (3.11.2011) (<http://www.telegraph.co.uk/culture/books/booknews/8866991/Tintin-banned-from-childrens-shelves-over-racism-fears.html>, staženo 24.11.2011).

8 Viz MICKENBERG, Julia L. – NEL, Philip – ZIPES, Jack (ed.): *Tales for Little Rebels: A Collection of Radical Children's Literature*. New York – London, New York University Press 2008.

dospělých.⁹ Jak si při četbě těchto slov nevzpomenout na Karla Jasperse, který se snažil pochopit a uchopit otázku kolektivní viny a ve svém díle napsal: „Nemáme tendenci obviňovat druhé, nechceme je strhnout a jakoby nakazit. Ale v odstupu, jímž se vyznačuje starost člověka, který upadl a přichází k sobě a rozpomíná se, si myslíme: kéž by jen druzí nešli podobnými cestami, – kéž bychom se jen, pokud máme dobrou vůli, na ně mohli spolehnout.“¹⁰

9 SKÁCEL, Jan: Kniha, která si odpočala. In: KARAFIÁT, Jan: *Broučci: Výbor z díla*. Brno, Blok 1967.

10 JASPERS, Karl: *Otázka viny*. Praha, Mladá Fronta 1991, s. 70.

Recenze

Meziválečné Německo jako spektakl

Dalibor Vácha

ROSSOL, Nadine: *Performing the Nation in Interwar Germany: Sport, Spectacle and Political Symbolism, 1926–1936*. New York, Palgrave Macmillan 2010, 226 stran.

Nadine Rossolová působí na katedře historie na univerzitě v Limericku v Irsku a soustavně se zabývá zkoumáním kulturní historie Německa v první polovině dvacátého století. Publikuje nejen v angličtině, ale pochopitelně také v němčině.¹ Její disertační práce (2006) se týkala vytváření republikánské reprezentace a identity ve výmarské republice (1918–1933). Recenzovaná publikace *Inscenace národa v meziválečném Německu: Sport, spektakl a politický symbolismus, 1926–1936* je její první knižní monografií, která i přes svůj relativně nevelký rozsah (text samotný končí na straně 165) shrnuje její dosavadní bádání. Jedná se o ambiciózní projekt, jehož cíle byly bezpochyby splněny jen v některých případech. Kniha je rozdělena do sedmi samostatných kapitol, zahrnuje úvod, závěr, poznámkový aparát, bibliografii k tématu a kombinovaný (jmenný a věcný) rejstřík. Do textu jsou vloženy dobové fotografie, často převzaté z propagandistického tisku.

1 Viz např. ROSSOL, Nadine: Flaggenkrieg am Badstrand: Lokale Möglichkeiten repräsentativer Mitgestaltung in der Weimarer Republik. In: *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft*, roč. 56, č. 7–8 (2008), s. 617–637; TÁŽ: Weltkrieg und Verfassung als Gründungserzählungen der Republik. In: *Aus Politik und Zeitgeschichte*, roč. 55, č. 50–51 (2008), s. 13–18.

Autorka se již v úvodu hlásí k touze po intenzivním propojení politiky a spektakulární veřejné kultury ve vémarském Německu, což považuje za klíčový prvek pro pochopení patnáctiletého období od vzniku vémarské republiky v roce 1918 (případně 1919) až do nástupu nacistů roku 1933. Není to přístup zcela originální, jak by se mohlo na první pohled zdát. Metodologicky se autorka odkazuje na několik důležitých studií, které tento prvek aplikují na konkrétní témata, jako je vémarská parlamentní kultura (například práce Thomase Mergela),² rozhlasové vysílání v období přechodu mezi vémarskou republikou a nacistickým režimem nebo motocyklové závody ve stejné době (zejména studie Adelheid von Salderové).³ Nadine Rossolová odkazuje také na význačný a dosud vysoce hodnocený sborník *Tanec na sopce: Eseje o kultuře vémarské republiky*.⁴ Práce je součástí nyní velmi moderního trendu zkoumání kulturní paměti a rozhodně ji lze považovat za inspirativní z hlediska metodologického i tematického, i když ne za něco zcela výjimečného. Rossolová se pokouší o užší propojení postupů a témat, které byly již prozkoumány dalšími historiky.

První kapitola je nazvána „Těla a městský prostor: Přehlídky, pochody a manifestace“ a její název přesně předznamenává obsah. Přehlídky, pochody a manifestace považuje Rossolová za nejznámější a nejlépe popsany veřejný kulturní fenomén meziválečného, zejména nacistického Německa. Autorka zdůrazňuje, že nebyl typický jen pro Hitlerův režim, protože kořeny této „záliby“ ve veřejných spektaklech pevně tkví ve veřejné prezentaci vémarské republiky i hlouběji v německých dějinách (podkapitola „Když se Němci učili manifestovat“, s. 14–18). Připomíná, že dvacátá léta v Německu byla naplněna veřejnými pochody a manifestacemi podobně jako desetiletí následující. Důvodem byla skutečnost, že politické síly vémarské republiky si dobře uvědomovaly význam podobných akcí při vytváření klimatu pro „bezproblémové“ fungování režimu. Druhá kapitola je nazvaná „Sport a hry 1925–1928“; sport ve dvacátých letech je mnohem méně prozkoumán než konkurenční nacistické obří slavnosti o deset let později (s pomyslným vrcholem v olympijských hrách roku 1936), přestože jeho tehdejší veřejná prezentace není o nic méně zajímavá. Rossolová nevyčerpává čtenářskou pozornost srovnáváním desítek sportovních podniků, vybírá spíše typické prvky, které může analyzovat hlouběji. Zdůrazňuje dvojici velkých sportovních událostí té doby: „socialistickou“ olympiádu ve Frankfurtu nad Mohanem roku 1925 a Bojové hry (*Kampfspiele*) v Kolíně nad Rýnem o rok později, které označuje za „buržoazní“ sportovní podnik. Srovnání veřejné

2 MERGEL, Thomas: *Parlamentarische Kultur in der Weimarer Republik: Politische Kommunikation, symbolische Politik und Öffentlichkeit im Reichstag*. Düsseldorf, Droste 2002.

3 SALDERN, Adelheid von: Volk and Heimat in Radio Broadcasting during the Period of Transit from Weimar to Nazi Germany. In: *The Journal of Modern History*, roč. 76, č. 2 (2004), s. 312–346; TÁŽ: Cultural Conflict, Popular Mass Culture and the Question of Nazi Success: The Eilenreide Motorcycle Races, 1924–1939. In: *German Studies Review*, roč. 15, č. 2 (1992), s. 317–338.

4 KNIESCHE, Thomas W. – BROCKMAN, Stephen (ed.): *Dancing on the Volcano: Essays on the Culture of the Weimar Republic*. New York, Camden House 1994.

prezentace idejí (možná by se dalo rovnou říci ideologií) v rámci obou sportovních událostí rozhodně patří k lepším částem recenzované publikace.

Třetí kapitola „Republika na scénu! Oslavy Dne ústavy v roce 1929“ je analýzou jedné velké a do jisté míry typické festivity republikánského období v meziválečném Německu – Dne ústavy. Kapitola je uvedena odvážným, ale nikoliv nepodloženým tvrzením: „Komunita, masy a rytmus byla klíčová slova ve výmarském Německu, která charakterizovala diskurzy o společenském, kulturním a politickém životě a vyjadřovala ‘duch doby’ (*Zeitgeist*).“ (s. 58) Tento náhled na věc v souladu s analýzou obrazu „republikánské jednoty“ pak prostupuje celou kapitolu. Nacionalismem ve veřejném prostoru se zabývá následující kapitola „Republikánský nacionalismus: Rýnská oslava v roce 1930“, která pojednává o tom, jak Němci prožívali osvobození Porýní (respektive ukončení spojenecké okupace této oblasti). Zatímco oslavy ústavnosti z roku 1929 Rossolová interpretuje jako dosud republikánské a do jisté míry demokratické, berlínské osvobozené oslavy o rok později již vnímá jako přechod od „čistého“ republikánství k nacionalistickým až nacistickým agresivnějším formám. Porovnává způsoby veřejné prezentace a jejich proměnu v pouhém jediném roce, aby došla k závěru, že zde nedošlo ještě k úplnému převratu, spíše ke kvantitativnímu posunu. Nacionalismus byl ve veřejné prezentaci výmarské republiky již přítomen, oslava ukončení spojenecké okupace Porýní ho však dál posílila.

V následující kapitole „Stranické manifestace a nacionalistické divadlo (*Thingspiel*) ve třetí říši“ se Nadine Rossolová zabývá kulturou ve veřejném prostoru pod nadvládou nacismu, a to na příkladu stranických manifestací a dále zvláštního typu propagandy spojeného s uměleckým prožitkem, označovaného jako *Thingspiel*. Byla to divadelní hra s propagandistickým zaměřením (často uváděná v přírodních divadlech), která dávala divákovi možnost zapojit se do představení a plně prožít jeho ideologický náboj. Není asi nutné zdůrazňovat, že umělecká úroveň těchto produkcí zde není předmětem intenzivního zkoumání. Autorka připomíná, že ambiciózní idea *Thingspiel* byla nakonec neúspěšná a její realizace pozvolna zmizely ze scény. V předposlední kapitole „Smrt spektaklu v polovině třicátých let“ pak zastává myšlenku, že v polovině třicátých let nastal konec některých forem veřejné prezentace německé kultury, jako například výše uvedeného propagandistického divadla. Rossolová současně považuje berlínské olympijské hry v roce 1936, jež se dosud těší značné pozornosti (nejen) historiků,⁵ za jakousi labutí píseň těchto zanikajících typů obsazování veřejného prostoru.

Poslední kapitola „‘Jako před sto lety...’ Místní festivity ve výmarském a nacistickém Německu“ se zabývá slavnostmi s menší rezonancí v kulturním prostoru meziválečného Německa, tedy oslavami určenými pro menší počet účastníků (ať už vystupujících nebo přihlížejících) a organizovanými v menších městech, než byl Berlín, Norimberk, Frankfurt nad Mohanem nebo Kolín nad Rýnem. Rossolová se

5 V češtině k tématu vyšly např. tyto knihy: HILTON, Christopher: *Hitlerova olympiáda: Olympijské hry 1936 v Berlíně*. Praha, Práh 2008; RIPPON, Anton: *Hitlerova olympiáda: Historie nacistických her roku 1936*. Praha, BB/Art 2008; WALTERS, Guy: *Berlínské hry: Olympijský sen ukradený Hitlerem*. Praha, BB/Art 2007.

pokouší najít rozdíly a podobnosti mezi akcemi pořádanými ve velkém a skromnějším měřítku, objevit interpretační klíč v podobě společných vzorců těchto sociálních praktik. Uvádí přitom, že je sice možné na základě pramenů zkoumat jednotlivé slavnosti, ale už je mnohem obtížnější se soustředit na *festive continuities* – proměny či konstanty lokálních oslav v čase. Současně ukazuje, jak velký důraz kladly po roce 1933 nacistické struktury na unifikovaný vzhled (výzdobu a podobně) při menších oslavách. Na tomto příkladě předvádí, nakolik byly místní ceremonie ovlivněny těmi „velkými“.

Recenzovaná práce je podnětná a i přes některé diskutabilní závěry přináší neotřelý vhled do zdánlivě dobře prozkoumaného prostoru bádání o nacistickém Německu. Jejím přínosem je pohled na oslavy v Německu ne jako na izolované události, ale jako na vzájemně související momenty v delším trvání. Pokus o propojení tématu přes hranice výmarské republiky a předválečného nacistického režimu v Německu je o to metodologicky cennější, že tyto dvě éry obvykle historici striktně oddělují. Zejména ti z nich, kteří se zabývají třetí říší, považují výmarskou republiku víceméně za jakousi předeheru a nevěnují jí dostatek pozornosti. Podobně je tomu v českém prostředí, kde dějiny výmarské republiky stojí stranou jak z hlediska původních, tak i překladových prací.

Recenze

Tito poslovinsku

Na podstatnou biografii jugoslávského vůdce teprve čekáme

Jan Pelikán

PIRJEVEC, Jože: *Tito in tovariši*. Ljubljana, Cankarjeva založba 2011, 712 stran.

Jože Pirjevec v současné době patří k nejvýznamnějším slovinským historikům. Nedávný sedmdesátník má za sebou úctyhodnou akademickou a vědeckou kariéru. Dlouhá léta působil na univerzitě v Padově. Během uplynulé dekády se výrazně zasloužil o vznik a etablování pedagogicko-výzkumného pracoviště na univerzitě v Koperu, které již dnes náleží ke klíčovým centrům historického bádání ve Slovinsku. Pirjevcova bibliografie čítá mnoho desítek položek, včetně několika uznávaných a hojně citovaných monografií a syntetických děl. Zaměřoval se na dějiny slovinského přímoří, a především na vývoj jihoslovanských zemí v moderní době. Pirjevcův vědecký opus je přitom nedílnou součástí nejen slovinské, ale i italské historické balkanistiky. Část z jeho děl byla původně vydána v italštině. V českém prostředí slavil zasloužený úspěch překlad jeho syntézy dějin jugoslávského státu.¹

1 PIRJEVEC, Jože: *Jugoslavija 1918–1992: Nastanek, razvoj ter razpad Karadjordjevićeve in Titove Jugoslavije*. Koper, Lipa 1995 (český překlad: *Jugoslávie 1918–1992: Vznik, vývoj a rozpad Karadjordjevičovy a Titovy Jugoslávie*. Praha, Argo 2000). Ke slovinskému vydání srv. moji recenzi v *Českém časopisu historickém*, roč. 94, č. 2 (1996), s. 395–401.

Bez ohledu na svůj věk disponuje slovinský badatel až neuvěřitelnou energií. Tento životní dar spojený s velkou pracovitostí a pochopitelně s ohromnou erudicí Pirjevcovi v roce 2011 umožnil vydat další, více než sedmisetstránkovou syntézu, věnovanou tentokrát životním příběhům Josipa Broze Tita a jeho nejbližších spolupracovníků. Šlo o ambiciózní počín. V nástupnických státech bývalé Jugoslávie totiž zájem o život a politický odkaz Josipa Broze Tita dosud projevovali jen žurnalisté, historizující publicisté a filmoví dokumentaristé.² Drtivou většinu jejich děl charakterizuje povrchnost, politicky či nacionálně podmíněná tendenčnost a senzacechtivost.

Přes příznivý ohlas a neobyčejně velký komerční úspěch Pirjevcova kniha o Titovi a jeho nejbližších spolupracovnících zdaleka nedosahuje kvalit některých jeho předcházejících děl. Z nich namátkou uvedme knihu zabývající se mezinárodními souvislostmi roztržky mezi Stalinem a Titem³ a před pěti lety publikovanou objemnou monografii o Slovincích v Terstu a přímoří.⁴

Problematický výsledek Pirjevcova ambiciózního počínu do značné míry ovlivnila nesourodá kompozice knihy. Zhruba první polovinu recenzovaného díla autor koncipoval jako podrobný životopis Josipa Broze. V širších souvislostech představuje jeho osudy od dětství až do skončení druhé světové války, částečně až do propuknutí roztržky se Sovětským svazem o tři roky později. Z následujících kapitol se však Titův životní příběh vytrácí a text je více syntetickou prací o dějinách druhé Jugoslávie než biografii jejího vůdce. Autor navíc do výkladu zařadil biografické pasáže věnované Milovanu Djilasovi, Edvardu Kardeljovi a Aleksandru Rankovičovi. Ty jsou však ve srovnání s kapitolami analyzujícími asi polovinu Titovy politické kariéry a zhruba dvě třetiny jeho životní pouti přesprávil stručné, a proto nutně schematické. V obsáhlém textu tak mají nakonec podobu málo ústrojných rozsáhlejších biografických medailonků.

Žánrová nesourodost textu však není jedinou, a také ne hlavní slabinou recenzované knihy. Její kvalitu daleko více snižuje charakter heuristické základny a způsob, jímž autor s prameny zachází. Jože Pirjevec náleží k průkopníkům bádání o moderních dějinách Jugoslávie. V sedmdesátých a osmdesátých letech, kdy se svými analýzami začínal, byly příslušné archivní fondy tehdejší Socialistické federativní republiky Jugoslávie historikům zcela nepřístupné. Metody bádání o soudobých dějinách jugoslávské federace se tak podobaly sovětologickým výzkumům. Autoři vycházeli z nepočetných memoárových knih, tisku, ze zpráv diplomatických misí. Na pramenném základě tohoto typu také Pirjevec například

2 Žádný solidní životopis Josipa Broze Tita nepublikovali v posledních dvaceti letech ani badatelé působící mimo jihovýchodoevropský areál. Pro čtenáře neznalé jihoslovanských jazyků tak nadále zůstávají nejlepším zdrojem informací o Titově osobnosti vzpomínky vysokého jugoslávského komunistického funkcionáře a poté prvního východoevropského disidenta Milovana Djilase, vydané poprvé již před více než třiceti lety (DJILAS, Milovan: *Tito: The story from inside*. New York – London, Harcourt Brace Jovanovich 1980; TÝŽ: *Tito: Eine kritische Biographie*. Wien, Molden 1980).

3 PIRJEVEC, Jože: *Tito, Stalin in Zahod*. Ljubljana, Delavska enotnost 1987.

4 TÝŽ: „Trst je naš!“: *Boj Slovencev za morje (1848–1954)*. Ljubljana, Nova revija 2007.

vydal výše vzpomenutou, ve své době vynikající knihu o sovětsko-jugoslávské roztržce.

V devadesátých letech se podmínky pro výzkum dějin jugoslávského státu během krátké doby kvalitativně změnily. Drtivá většina dokumentů vzniklých činností centrálních (federálních) i republikových stranických i státních institucí byla odtažena a volně zpřístupněna vědecké veřejnosti. Platí to zejména o bělehradských archivech obsahujících spisy prezidentské kanceláře, nejvyšších stranických orgánů a svazového ministerstva zahraničních věcí. Kvůli absenci příslušných seriózně koncipovaných ucelených edic pramenů a vzhledem k velmi nízké úrovni vědeckého poznání moderních jugoslávských dějin je při výzkumu vývoje Titovy federace naprosto nezbytné důkladné studium těchto dokumentů, uložených v Archivu Jugoslávie a v Archivu Ministerstva zahraničí Republiky Srbsko. Jože Pirjevec v pečlivě vedeném poznámkovém aparátu několikrát na dokumenty z Titova archivu i z fondu Ústředního výboru Svazu komunistů Jugoslávie odkazuje. Je však zřejmé, že jde o výsledek několika víceméně nahodilých sondáží a že příslušné klíčové dokumenty soustavněji neanalyzoval. Pirjevec svoji poslední knihu v zásadě napsal způsobem, na jaký si při svém dřívějším bádání o dějinách poválečné Jugoslávie zvykl, tedy sovětologickou, dnes již archaickou metodou.

Neznalost zmíněných klíčových písemností se autor pokusil kompenzovat mimo jiné prezentací výsledků rozsáhlých výzkumů, které podnikl v archivech ministerstev zahraničních věcí Německa (včetně fondu velvyslanectví bývalé NDR v Bělehradu), Itálie či Československa. Hodnotu jeho závěrů však například nutně devaluje, když při analýze vnitropolitického dění v jugoslávské federaci neodkazuje na přepisy zvukových záznamů ze schůzí příslušných nejvyšších bělehradských grémií, které jsou badatelům snadno dostupné, ale namísto toho se opakovaně opírá o zprávy československých diplomatů akreditovaných v SFRJ. Výpovědní hodnota informací přicházejících z československé ambasády v Bělehradu přitom byla až na výjimky po celou dobu existence druhé Jugoslávie horší než podprůměrná.

Výrazně více než o výzkum v archivech bělehradských se autor recenzované knihy opíral o údaje, které získal při bádání v archivech v Záhřebu a v Lublani. Vzhledem k charakteru mocenských mechanismů fungujících v Titově režimu však v nich mohl získat jen zlomek klíčových informací. Platí to například o Pirjevce hojně citovaných písemnostech uložených v pozůstalosti významného představitele Svazu komunistů Jugoslávie chorvatského původu Vladimira Bakariče, která je součástí fondů záhřebského Chorvatského státního archivu. Výpovědní hodnota Bakaričovy pozůstalosti však odpovídá náhodně vzniklé podmnožině souboru dokumentů, které jsou jinak v celistvosti uloženy v bývalém hlavním městě Jugoslávie.

Až do zpřístupnění bělehradských archivních fondů byly jako jeden z hlavních zdrojů při studiu moderních jugoslávských dějin využívány spisy Vladimira De-dijera. Novinář a vlivný komunistický funkcionář tohoto jména sepsal na počátku padesátých let oficiální biografii Josipa Broze Tita. Po čtvrtstoletí, když již dávno stál mimo vysokou politiku, se k psaní Titova životopisu vrátil. Velmi dovedně

využil svých rozsáhlých kontaktů a konexí a shromáždil rozsáhlý dokumentační materiál, jehož jádro tvoří vzpomínky mnoha desítek jugoslávských komunistických funkcionářů. Na základě těchto písemností a dalších výzkumů Vladimir Dedijer na počátku osmdesátých let vydal tři díly *Nových příspěvků k biografii Josipa Broze Tita*,⁵ které dohromady čítají více než tři tisíce stran. Čtvrtý svazek, připravený k vydání na počátku devadesátých let, již vytištěn nebyl. Obyvatelé rozpadající se jugoslávské federace tehdy měli jiné starosti a životní osudy před deseti lety zesnulého autoritativního vládcce je nezajímaly.

Dvacet let poté Dedijerova nepublikovaného textu a jeho ohromného archivu bohatě využil Jože Pirjevec při psaní recenzované knihy. Při často nekritickém přebírání informací z tohoto zdroje ovšem nebral v úvahu několik důležitých momentů: Dedijer nebyl profesionální historik; především však jako přímý aktér mnohých událostí, o nichž psal, obvykle nezůstával nestranným analytikem. Konfrontace jeho závěrů a hodnocení s archivními dokumenty ukazuje, že mnohdy s fakty nakládal vyloženě účelově a někdy uváděl i ničím nepodložené údaje. Jeho čtivé knihy jsou až magickou směsí relevantních informací, vysoce zajímavých postřehů, polopravd, mystifikací a výmyslů. V žádném případě je však nelze – jak to mnohokrát v recenzované knize činí Jože Pirjevec – nekriticky využívat jako hodnověrnou sekundární literaturu či jako edici pramenů.

Podobně nekriticky Pirjevec operuje i s fakty získanými z memoárů a z nepřliš kvalitních monografií a publicistických knih. Například často odkazuje na výrazně tendenční dílo chorvatské nacionalisticky orientované badatelky Nady Kisičové Kolanovičové nebo na – i do češtiny přeložený – podprůměrný Titův životopis sepsaný Jasperem Ridleyem.⁶ Pirjevec se také mnohokrát opírá o dosti nepřesné (někdy i zjevně záměrně matoucí) vzpomínky představitelky „chorvatského jara“ Savky Dabčević-Kučarové.⁷ Překvapivě však nezná mnohem hodnotnější memoáry jejího souputníka Mika Tripala.⁸ Totéž platí o Pirjevcovu početném využívání stylizovaného deníku srbského spisovatele a politika Dobrici Čosiče a o opomenutí dobových záznamů ředitele bělehradského rozhlasu a televize Zdravka Vukoviče, které jsou jedním z klíčových děl pro poznání politického vývoje Jugoslávie.⁹

Chorvatská, slovinská či makedonská historiografie přispěly v uplynulém dvacetiletí k poznání moderních jugoslávských dějin jen nepatrně. Společenská atmosféra nabádající k sebezahledění do národního rámce i výše zmíněná kvalita

5 DEDIJER, Vladimir: *Novi prilozii za biografiju Josipa Broza Tita*, sv. 1 a 2. Rijeka, Liburnija 1980 a 1981; sv. 3. Beograd, Radna Organizacija DzRaddz 1984.

6 KISIČ KOLANOVIĆ, Nada: *Hebrang: Iluzije i otrežnjenja*. Zagreb, Institut za suvremenu povijest 1986; RIDLEY, Jasper: *Tito: A Biography*. London, Constable 1994 (česky: *Tito: Životopis otce Jugoslávie*. Liberec, Dialog 1995).

7 DABČEVIĆ-KUČAR, Savka: *'71: Hrvatski snovi i stvarnost*. Zagreb, Interpublik 1997.

8 TRIPALO, Miko: *Hrvatsko proljeće*. Zagreb, Globus 1990.

9 ČOSIĆ, Dobrica: *Piščevi zapisi (1951–1968)*. Beograd, Filip Višnjić 2000; TÝŽ: *Piščevi zapisi (1969–1980)*. Beograd, Filip Višnjić 2001; VUKOVIĆ, Zdravko: *Od deformacija SDB do maspoka i liberalizma: Moji stenografski zapisi 1966–1972. godine*. Beograd, Narodna knjiga 1989.

příslušných domácích archivních fondů způsobily, že až na drobné výjimky se historikové nejnovějších dějin pocházející z těchto prostředí zabývali lokálními, v zásadě druhořadými problémy. Výjimku v tomto ohledu představuje srbská, přesněji řečeno bělehradská historická produkce. Specifický přístup zdejšího prostředí k jugoslávské státnosti a dostupnost klíčových archivů v posledních patnácti letech umožnily vznik mnoha děl hodných zřetele. Pirjec se však s výsledky bádání svých bělehradských kolegů neseznámil.

Výše řečené kritické poznámky neznamenají, že by Pirjecovo syntetické dílo bylo vysloveným nezdarem. Čtivě, někdy až beletristicky psaný text obsahuje zanedbatelné množství faktografických chyb. Zejména laickému čtenáři může nabídnout srozumitelný obsažný přehled o Titově životě a o politickém vývoji jugoslávské federace v letech 1945 až 1980. Pro specializované historiky budou v knize asi nejzajímavější kapitoly o Titových životních osudech ve druhé polovině třicátých let. V nich Pirjec úspěšně zúročil výsledky svého bádání v moskevských archivech, kde měl mimo jiné k dispozici fondy Komunistické internacionály. Výsledky Pirjecova výzkumu však naznačují, že ani zpřístupnění ruských archivů výrazněji nepomůže k objasnění některých nejasných až tajemných epizod v této fázi politické kariéry Josipa Broze.

Vzhledem k Pirjecovu velkému vědeckému i společenskému vlivu a významu ve slovinském prostředí nelze jistě přehlédnout ještě jeden aspekt jeho díla. Tím je jeho postoj k historickému odkazu jugoslávské federace. V jeho knize sem tam nalezneme úvahy odrážející přehlíživý přístup k srbskému a částečně i k chorvatskému prostředí. To se obráží nejen v tom, že Pirjec mnoho srbských politiků bezdůvodně, apriorně označuje za nacionalisty či velkosrby, ale například i v jeho úvaze, podle níž by se životní osudy Josipa Broze odvíjely jinak, kdyby byl zůstal i ve školních letech na vychování u svých slovinských prarodičů. Podle Pirjence by se totiž v tomto případě o výjimečně nadaného mladého chlapce v civilizovaném Předlitavsku nejspíš postarali národně cítící slovinští duchovní, kteří by ho dovedli až k univerzitnímu vzdělání. V chorvatském Záhoří – sice sousedícím se Slovinskem, ale již náležícím k bánskému Chorvatsku, tedy k zalitavské (rozumějme *východní*) části monarchie (a Evropy) – však údajně již takové možnosti neměl. Úvahy podobného typu se ovšem v recenzovaném díle vyskytují víceméně ojediněle a zdá se, jako by se do něj vloudily z inercie. Pirjecův názor na význam druhé Jugoslávie se totiž za patnáct let významně změnil. Tam, kde v polovině devadesátých let používal ve své syntéze při hodnocení významu federálního státu ironii a sarkasmus, je nyní věcný. Dřívější zlehčování úlohy Josipa Broze Tita a jeho spolupracovníků po dvaceti letech zaměnil za střídavý respekt. Pirjec implicitně uznává v mnoha ohledech sice limitovanou a časově omezenou, přesto ale zřetelnou dějinnou stopu autoritativní levicové diktatury v Jugoslávii.

Ve dvoumilionovém Slovinsku je historik šťastný, když se prodá více než sto, dvě stě výtisků jeho monografie. Kniha *Tito a soudruzi* se dočkala mnohokrát opakovaného dotisku; koupilo si ji více než dvacet tisíc lidí. Tento nesporný, až závratný úspěch svědčí nejen o Pirjecově významu a popularitě, ale také o změně společenské reflexe federativní Jugoslávie. Jen pro srovnání: Ve Slovinsku by se

v roce 1938 (tedy dvacet let po kolapsu habsburské monarchie), ale ani nikdy jindy, neprodávala s takovým ohlasem a úspěchem biografie Františka Josefa I. Po dvaceti letech od rozpadu Jugoslávie pro velkou část slovinské populace již svazový stát nepředstavuje hrůznou, či alespoň nepříjemnou historickou etapu, od níž je třeba se co nejrychleji odpoutat. Titova federace je ve Slovinsku většinou vnímána jako nedílná, a nikoliv negativní etapa národních dějin.

Recenze

Spotřebitel a konzumní kultura z německého pohledu

Ondřej Táborský

GASTEIGER, Nepomuk: *Der Konsument: Verbraucherbilder in Werbung, Konsumkritik und Verbraucherschutz 1945–1989*. Frankfurt/M. – New York, Campus 2010, 291 stran.

Konzum a reklama jsou již po dvě desetiletí tématem sociálních a kulturních dějin v německojazyčném prostředí. Počátky této vlny zájmu byly inspirovány staršími dějinami každodennosti. Také proto byly nejprve publikovány práce spíše popisnějšího charakteru. V posledních letech se však pozornost historiků pomalu obrací směrem k myšlenkovým základům společnosti masové spotřeby. Publikace mnichovského badatele Nepomuka Gasteigera postupuje právě touto cestou, neboť má za téma konstrukci „spotřebitele“ v uvažování o konzumu a reklamě v poválečném Západním Německu. Svým přístupem zapadá do aktuálního trendu německé historiografie sledujícího fenomén spotřeby nejen z hlediska sociálních a kulturních dějin, ale také z pohledu dějin idejí. Tento přístup může v mnohém obohatit i české bádání o spotřební kultuře. Úvahy o roli spotřeby a reklamy v zemích socialistického tábora totiž byly na vývoji v Západním Německu silně závislé. Zvláště v Československu šedesátých let myšlenky německých marketingových specialistů zaznamenaly značný ohlas a silně ovlivnily propagaci československého exportu. Text knihy vznikl jako disertační práce na mnichovské univerzitě,

kde se autor věnuje bádání o spotřební kultuře. Kromě akademické dráhy však působí také jako odborník na digitální komunikaci ve vlastní reklamní agentuře.

Autor v úvodu nastiňuje svou tezi o čtyřfázovém rozvoji spotřebního diskurzu. Od modelu racionálního spotřebitele podle něj teoretické uvažování postupovalo přes psychosociálního konzumenta ke konzumentovi sociálně se nivelizujícímu až do fáze postmoderního modelu. Jednotlivé etapy trvaly vždy zpravidla deset let a jejich změna byla podle Gasteigera vyvolána zlomem. Touto myšlenkou se otevřeně hlásí ke kuhnovskému modelu změny paradigmatu a fázového vývoje myšlení. Svou tezi se pokouší dokázat pomocí diskurzivní analýzy textů produkováných „experty“ na výzkum trhu, psychology spotřeby, reklamními profesionály a specialisty na ochranu spotřebitele. Autor se však nechce vyhýbat ani kritice spotřeby a reklamy. V tomto ohledu zmiňuje pojetí konzumní kultury italského sémiotika Umberta Eka, který autory zabývající se spotřebou rozdělil na „apokalyptiky“ a „integrované“. Prvně jmenovaní pojmají masovou spotřebu jako negativní jev, druhí ji buď oslavují nebo jen akceptují. Historici podle Gasteigera až dosud zkoumali reklamu a její kritiku vždy odděleně, a jelikož si jeho práce klade za cíl odhalit konstrukci „spotřebitele“, popisuje obojí.

Počátky masové spotřeby mají svůj základ v meziválečných Spojených státech. Zde se utvořily fundamenty spotřební kultury a s ní spojené technologie, jež se do Evropy začaly šířit po roce 1945. Západní Německo mělo v tomto ohledu jistou výhodu, protože mu bylo záhy po skončení války určeno postavení výkladní skříně kapitalismu namířené vůči východnímu protivníkovi. Tato role byla podpořena masivním kulturním a technologickým transferem. V obou směrech putovali odborníci jednotlivých hospodářských odvětví, aby napomohli renovaci německé společnosti. Podobným impulzům se nevyhnula ani oblast reklamy.¹

Ve Spojených státech se poválečná akcelerace spotřeby neudála beze změn společenských a do určité míry ani politických. Americká historička Lizabeth Cohenová uvádí, že masivní rozšíření konzumu vedlo k větší demokratizaci společnosti.² I podle jiných historiků, například Heinz-Gerharda Haupta, napomohl tento trend větší egalitárnosti západní společnosti.³ Od druhé poloviny šedesátých let však dochází k určité reverzi vývoje, což se v reklamě projevuje v návratu k odlišnostem, ať již genderovým či sociálním. Tyto společenské a kulturní proměny se podle Gasteigera odrážejí také v teoretických konstrukcích spotřebitele. Přesto uvádí, že amerikanizace německého prostředí nebyla jednoznačná, neboť měla především v poválečném období svá specifika, jako například silný regionalismus. Navíc mnoho myšlenek přicházejících zpoza Atlantického oceánu pocházelo od německých vědců, které z Evropy vyhnal nacismus.

1 Srv. podrobněji: WIESEN, S. Jonathan: *Miracles for Sale: Consumer Displays and Advertising in Postwar West Germany*. In: CREW, David F. (ed.): *Consuming Germany in the Cold War: Leisure, Consumption and Culture*. Oxford – New York, Berg 2004, s. 151–177.

2 COHEN, Lizabeth: *A Consumers' Republic: The Politics of Mass Consumption in postwar America*. New York, Vintage Books 2003.

3 HAUPT, Heinz-Gerhard: *Der Konsument*. In: FREVERT, Ute – HAUPT, Heinz-Gerhard: *Der Mensch des 20. Jahrhunderts*. Frankfurt/M. – New York, Campus 1999, s. 310.

V úvodu první kapitoly autor vysvětluje teorie spotřeby a reklamy převažující v obchodu do poloviny padesátých let dvacátého století. Za nejběžnější je považován koncept racionálního spotřebitele, jehož kořeny je možné hledat u klasických ekonomů jako Adama Smitha. Podle této teorie se spotřebitelé chovají při obstarávání zboží racionálně a reklama je pouze informuje o existenci výrobku. První zpochybnění takového přístupu přišlo již v 19. století. Nejprve Karl Marx upozornil na zbožní fetišismus evropské buržoazie, později americký sociolog Thorstein Veblen formuloval teorii prestižní spotřeby. Jelikož obě myšlenky patřily spíše do oblasti akademických úvah, začíná Gasteiger svůj výklad až nástupem psychologizujících konceptů spotřeby. U jejich počátků stáli vědci z vídeňského prostředí. Prvním, kdo se pokusil soustavným způsobem aplikovat psychologické metody do oblasti výzkumu spotřeby, byl Paul Lazarsfeld, který za pomoci kombinace kvantitativních metod a rozhovorů provedl ve třicátých letech první výzkumy motivací spotřeby a popularity firemních značek. V Německu přicházeli s výzkumem trhu a spotřeby spíše lidé spojení s praxí, ač jim nechybělo ani akademické vzdělání. Přelomovým bodem se stalo založení Společnosti pro výzkum spotřeby (*Die Gesellschaft für Konsumforschung* – GfK) skupinou hospodářských specialistů – jedním z nich byl i budoucí ministr hospodářství Ludwig Erhard. Nejednalo se o pouhou výzkumnou instituci, ale také o sdružení zaštiťující celozemskou síť badatelů věnujících se reklamě, životnímu stylu a později i marketingu. Později se pro toto uskupení vžil název Norimberský kruh (*Nürnberger Kreis*). Tvůrce z jeho prostředí považuje Gasteiger pro toto období za klíčové, protože ve svých publikacích nejen kodifikovali metodologii výzkumu trhu a spotřebitelské poptávky, ale také formovali obraz německého spotřebitele.

K Norimberskému kruhu lze počítat i některé autory z oblasti teorie reklamy. Pro předválečné profesionály z tohoto oboru bylo charakteristické, že kromě reklamy se teoreticky zabírali také propagandou, i když ne vždy nutně v negativním slova smyslu, ale také jakožto šířením cílené státní sebe prezentace. Důvod tohoto jejich směřování spatřuje Gasteiger v inspiraci psychologii mas Gustava Le Bona. Hans Domizlaff jako nejvýznamnější z nich na toto téma dokonce rozpracoval několik zásadních děl, která i v poválečném období dlouho patřila ke kánonům mediálních studií v německojazyčném prostoru. Po válce se teorie iracionálního spotřebitele na čas vytratila a renesanci zažívala teorie racionálního rozhodování. Gasteiger vidí příčinu ve snaze reklamních profesionálů o to, aby se prostředky reklamy odřízly od válečné propagandy a očistily se v očích veřejnosti. Německý historik zde svou argumentaci opírá nejen o vydané publikace, ale také o interní zprávy jednotlivých výzkumných institucí.

Závěr kapitoly zasvětil autor okolnostem vzniku ochrany spotřebitele. V Západním Německu vznikla v roce 1953 na popud spotřebních družstev vlivná organizace Pracovní společenství spotřebitelských svazů (*Die Arbeitsgemeinschaft der Verbraucherverbände* – AGV). Jejím úkolem byla formulace práv spotřebitelů, dohled nad klamavou reklamou nebo ochrana před možným uzavíráním kartelů. Jak však Gasteiger ukazuje, svou roli sehrála tato instituce i při vytváření obrazu spotřebitele v poválečném Německu. V duchu politiky adenauevského

národního hospodářství se měl německý spotřebitel racionálně rozhodnout pro tržní, a nikoli pro centrálně řízenou ekonomiku sovětského typu. Zde tak autor čtenáři poprvé připomíná, že jednotlivé konstrukce spotřebitele odrážely také aktuální politickou situaci.

Druhá kapitola Gasteigerovy knihy se věnuje období od poloviny padesátých do poloviny šedesátých let, kdy se podle historiků německá společnost přiklonila k životnímu stylu masové spotřeby. Podobně jako dříve ve Spojených státech se v této době spotřeba zdemokratizovala i ve Spolkové republice, díky čemuž se vynořily rozmanité teorie o nové střední třídě. Na tyto úvahy reagoval výzkum motivací spotřebitelů založený rakouským emigrantem Ernestem Dichterem, který se v Západním Německu okamžitě uchytil. Během krátké doby vznikly po celé zemi desítky ústavů aplikujících na chování zákazníků převážně kvalitativní metody z psychologie, sociologie a antropologie. Ideu nové střední třídy a spotřebního zboží jakožto jejího komunikačního kanálu přijali také autoři, kteří dříve prozrazovali myšlenku racionálního konzumenta. Do reklamní praxe se tak podle Gasteigera začaly dostávat symboly produktů spojené s představami o společenském statusu příslušníků nové střední třídy. Šíření motivačního výzkumu šlo ruku v ruce s nástupem nové obchodní strategie – marketingu. V tomto ohledu mnichovský historik zdůrazňuje jeho vliv na proměnu postavení spotřebitele. Dříve se zkoumalo, co se bude kupovat, zatímco marketing si klade za cíl zjistit, co by se mohlo kupovat.

V další části druhé kapitoly si autor všímá nástupu kritiky nového směřování společnosti, která se zvedla koncem padesátých let díky zvyšující se emocionalitě reklamní produkce. Za nejvýznamnější kritiky považuje Vance Packarda s jeho knihou *Skrytí přesvědčovatelé* a ekonoma Johna Kennetha Galbraitha, který vydal *Společnost hojnosti*.⁴ Zatímco první kritizoval především manipulativní vlastnosti soudobé reklamy, druhý jmenovaný chtěl reklamní produkci radikálně omezit a prostředky na ni vynakládané použít na modernizaci v sociální oblasti a ve vzdělávání. Packardovo dílo se stalo okamžitým bestsellerem, přeloženým do mnoha jazyků, a mělo výrazný vliv na konstituování kritické reakce vůči spotřební kultuře. Galbraithova kniha mimochodem vyšla začátkem šedesátých let v češtině a získala tak určitý vliv na myšlení o hospodářství a spotřebě v komunistickém Československu.⁵ V Německu vyvolala obzvláště Packardova publikace vlnu kritického uvažování o reklamě, zejména mezi novináři.

Kritika směřování životního stylu a reklamy se neomezovala v této době pouze na teoretickou oblast. Gasteiger ve své disertaci věnuje pozornost také konstituování jednotlivých společností, které vystupovaly na obranu spotřebitele. Nejznámějším reprezentantem tohoto trendu byl časopis *Warentest* Pracovního společenství spotřebitelských svazů, který začal provádět první srovnávací testování výrobků. Brzy dokonce získal tak silnou pozici, že jej pro nepříznivé hodnocení neváhala

4 PACKARD, Vance: *The Hidden Persuaders*. New York, David McKay Co. 1957; GALBRAITH, John Kenneth: *The Affluent Society*. Boston, Houghton Mifflin 1958.

5 GALBRAITH, John Kenneth: *Společnost hojnosti*. Praha, 1967, 335 s.

žalovat automobilka Volkswagen. Do konzumního diskurzu se podle autora zapsal i vytvářením terminologie pro kvalitu produktů.

Jestliže druhá kapitola Gasteigerovy knihy pojednává o nástupu masové spotřeby v poválečném Německu, tak kapitola třetí zkoumá její rozmělnění, první krize a následnou proměnu. Ačkoli během šedesátých let příjmy obyvatel rostly, začínalo být sociologům čím dál více jasné, že společnost není tak homogenní, jak se mohlo koncem padesátých let zdát. Autor uvádí jako hlavní zdroje této proměny německého spotřebního paradigmatu dva francouzské badatele, Jeana Baudrillarda a Pierra Bourdieu. Podle nich se společnost již nelišila ani tak svým příjmem jako spíše životním stylem. Marketing a reklamní průmysl na tuto změnu zareagoval vytvořením konceptu cílových skupin. Gasteiger v tomto ohledu uvádí několik příkladů propracovaných typologií německých spotřebitelů, které postihovaly především ženy v domácnosti.

Kritika reklamy v tomto období vycházela především z řad akademické obce. Zatímco v padesátých letech byla iniciována překlady amerických knih, tentokrát podle mnichovského historika vyrůstala z domácího prostředí. V čele útoku na reklamu a konzumní životní styl stáli sociální vědci frankfurtské školy, zvláště pak Herbert Marcuse. Jeho myšlenky našly zprvu silnou odezvu ve studentském hnutí a později se rozšířily i do veřejného diskurzu. Gasteiger si zde pozorně všímá sémantického šíření neomarxistické kritiky, tedy pronikání pojmů jako „kulturní průmysl“, „manipulace“ či „odcizení“ do veřejné sféry. Jak však také poznamenává, kritika reklamy frankfurtskou školou měla i své negativní důsledky, například ignorování reklamy jako pramene sociálních dějin německými historiky.

Masivní vymezování vůči reklamě se podle Gasteigera nejzřetelněji projevilo v oblasti ochrany spotřebitele, zásluhou čehož patřila sedmdesátá léta v Německu k období vrcholné regulace reklamy. S poklesem reklamního vlivu způsobeného rozmachem kontrakultury a ropnými krizemi však přešlo mnoho německých teoretiků k obraně reklamy. V polovině desetiletí vytvořili organizaci na zlepšení obrazu reklamy u veřejnosti a začali vydávat články na její obranu v předních německých denících. Aby Gasteiger ukázal na rozsah diskuse o vlivu spotřeby a reklamy na veřejné mínění, kombinuje zde texty odborné s populárními publikacemi a novinovými články. Používá rovněž záznamy televizních a rozhlasových debat, a to jak v případě diskusí příslušníků frankfurtské školy, tak rovněž spotřebních a reklamních odborníků.

Výklad překonání reklamní krize je náplní čtvrté kapitoly. K prvnímu oživení německého marketingu došlo v roce 1977, kdy se již začala rovněž formovat nová představa spotřebitele založená na pozorování změn v chování společnosti. Za zdroj proměny v pohledu na společnost tady slouží Gasteigerovi kniha *Tichá revoluce* amerického politologa Ronalda Ingleharta.⁶ Ten v ní argumentuje, že společnost v přechodu z industriální do postindustriální fáze změnila své hodnoty. Místo důrazu na materiální stránku života nastoupily představy seberealizace

6 INGLEHART, Ronald: *The Silent Revolution: Changing Values and Political Styles Among Western*. Princeton, Princeton University Press 1977.

a emancipace, které se projevovaly čím dál více hedonistickým životním stylem. Pro spotřebu to znamenalo především orientaci na společenské mikrosegmenty. Místo cílových skupin začali marketingoví odborníci vytvářet detailnější typologie spotřebitelů podle způsobů chování, hierarchie hodnot a sociálního *milieu*. Autor tvrdí, že během osmdesátých let tento vývoj ještě více akceleroval a dal vzniknout čtvrtému modelu „spotřebitele“ – postmodernímu spotřebiteli. Ten již není, narozdíl od předchozích typů spotřebitelů, manipulován, ale naopak jako jedinec, který vyrůstá obklopen reklamou a médií, je schopen reklamní komunikaci kriticky přijímat. Pro reklamní tvůrce to vzhledem ke konzumentově nepředvídatelnosti sice přineslo určitou nejistotu, zároveň ale tento vývoj podle mnichovského historika také osvobodil reklamu od nálepky manipulativní teorie. S tímto posunem došlo podle Gasteigera v Německu zároveň k úpadku institucí ochrany spotřebitele. Sebevědomý konzument již nepotřebuje nikoho, aby se o něj staral, neboť se o sebe postará sám.

Gasteigerova kniha reprezentuje originální přístup nejen k dějinám idejí, ale i k sociálním dějinám, protože pomáhá rozkrývat technologie produkce vkusu a představ – tedy ony nástroje, které především v druhé polovině dvacátého století určují nejen životní styl společnosti, ale v mnohém i její politické směřování. Charakteristické přitom je, že se autor omezil na období, které můžeme nazvat klasickou dobou marketingu. V této periodě tvořily modernizační posuny spíše výjimečné osobnosti s intelektuálními vlohami (Paul Lazarsfeld, Ernest Dichter) než pouhé technologické inovace. Kniha však zároveň končí v období, kdy nastával velký obrat ve spotřebě, který se ukázal jako určující i pro povahu současného kapitalismu. Od poloviny osmdesátých let opět výrazně vzrostla role reklamy a marketingu, když náklady na prezentaci zboží začaly mnohonásobně převyšovat výdaje na jeho výrobu. Globalizace přitom podnítila vznik nadnárodních značek, s jejichž pomocí se rovněž homogenizuje a standardizuje kultura. Až tak daleko Gasteigerova kniha nejde, jelikož se omezuje striktně na německé prostředí do konce osmdesátých let. Takové ohraničení však není na škodu, neboť umožňuje důkladnější rozbor zkoumané tematiky pomocí diskurzivního rozboru.

Přes svou komplexnost obsahuje recenzovaná monografie určitá zarážející opomenutí. Koncentruje se například pouze na intelektuální vývoj oboru, aniž by recipovala kontextuální, zvláště mediální změny. I když je pevná struktura publikace vhodná pro detailní popis sledované oblasti, chybějící politické a společenské souvislosti značně omezují výklad důsledků diskusí o spotřebě. Autor také bohužel poněkud opomenul roli spotřeby a reklamy s ohledem na Německou demokratickou republiku. Přitom v období studené války byla reklamní prezentace důležitým nástrojem propagandy obou režimů. Podobně se mohl Gasteiger alespoň letmo zmínit o vývoji v dalších evropských zemích, kde se situace od Německa, technologicky i finančně podporovaného Spojenými státy, značně lišila. Celkově je však práce mnichovského historika solidním přínosem k bádání o spotřební kultuře. Inspirativní je zvláště spojení diskurzivní analýzy myšlení o spotřebě s popisem rozvoje a úpadku ochrany spotřebitele v kombinaci s kritikou konzumní společnosti. Autor si všímá i sémantických posunů díky mediálním diskusím o spotřebě. Při svém sledování konstrukce

„spotřebitele“ poukazuje Gasteiger rovněž na specifika německého prostředí, jako je rozsáhlá veřejná debata o vlivu konzumu na život a její dopad na ochranu spotřebitele, které ovlivňují společnost i v současnosti. Gasteigerova kniha tak může sloužit jako vzor pro zkoumání moderních sociálních dějin, neboť se nesoustředí na pouhý normativní či popisný přístup, redukující spotřebu na dostatek či nadbytek, ale snaží se vystopovat myšlenkové kořeny spotřební kultury, jež formovaly a stále formují představy, chování nebo vkus jedinců v evropské společnosti. Závěrem mohu jen doporučit, že ačkoli je tato publikace nabita odkazy na náročnější díla, může být zajímavým čtením nejen pro historiky sociálních dějin, ale i pro laické čtenáře se zájmem o kulturní dějiny dvacátého století.

Anotace

KALOUS, Jan: *Štěpán Plaček: Život zpravodajského fanatika ve službách KSČ*. Praha, Ústav pro studium totalitních režimů 2010, 425 s.

Publikační produkci Ústavu pro studium totalitních režimů doplnila v roce 2010 rozsáhlá biografie věnovaná nepřehlédnutelné postavě československého poválečného bezpečnostního aparátu Štěpánu Plačkovi. Autor Jan Kalous přistoupil k jejímu sepsání po dlouholeté badatelské práci ve veřejných archivech, a zejména na základě důkladného studia Plačkovy osobní pozůstalosti, kterou získal v roce 2006.

Po kritickém zhodnocení dochovaných pramenů a literatury včetně všech závažnějších zmínek o Plačkovi následuje vlastní líčení jeho života. Štěpán Plaček vyšel z prostředí brněnské středostavovské židovské rodiny (narodil se 30. srpna 1909 v Brně jako Štěpán Platschek), kterou bolestně znamenalo brzké úmrtí matky a Plačkova mladšího bratra. Jeho další život byl silně ovlivněn rozporuplným vztahem s otcem, kterého na jedné straně lidsky chápal a obdivoval, na straně druhé se s ním postupem času stále více politicky rozcházel. Po absolutoriu německé evangelické obecné školy v Brně pokračoval ve studiích na tamním Masarykově humanitním gymnáziu s německým vyučovacím jazykem, kde také v roce 1927 s významným odmaturo-

val. Na přání otce pokračoval ve vzdělávání na Právnické fakultě Univerzity Karlovy v Praze. Právě dlouhodobý pobyt v hlavním městě republiky znamenal první intenzivnější kontakty mladého juristy s komunistickými myšlenkami. Brzy po příchodu do Prahy vstoupil do KSČ, a dokonce se stal i vedoucím komunistických studentů právnické fakulty. Přes nesporně kvalitní vzdělání a široký všeobecný přehled se v době krize uvnitř KSČ bezvýhradně postavil na stranu Klementa Gottwalda a jeho křídla a podporoval toto směřování také svou rozsáhlou publikační činností a účastí na akcích a demonstracích. V roce 1933 ukončil úspěšně svá vysokoškolská studia, byl promován doktorem práv a poté působil v několika advokátních kancelářích. Za protektorátu se pak živil vyučováním jazyků. Díky sňatku s Jugoslávkou Zorou Gavričovou, s níž se také seznámil v komunistickém hnutí, unikl jako Žid deportaci do koncentračního tábora, přesto se ale musel koncem války ukrývat u svého přítele v sanatoriu v Pleši.

Okamžitě po osvobození republiky se Plaček snažil uplatnit v nových poměrech, když poměrně brzy vyvrátil podezření z možné kolaborace s okupačními orgány. Jako zasloužilý straník fanaticky oddaný komunistické ideologii s kontakty na důležité lidi měl nejlepší předpoklady k tomu, aby zaujal nějaké exponované místo. Na-

konec zakotvil v Zemském odboru bezpečnosti v Praze, kde zpočátku pracoval jako vyšetřovatel a postupně stoupal po kariérním žebříčku. Následující roky znamenaly vyvrcholení Plačkovy kariéry v bezpečnostním aparátu. Podílel se na přípravách diskreditace generála Josefa Bártíka, velitele zpravodajského odboru ministerstva vnitra, aktivní úlohu hrál také v případě generálního tajemníka národněsocialistické strany Vladimíra Krajiny, obviněného ze spolupráce s gestapem, a jeho jméno se vyskytuje také při vyšetřování tzv. krčmaňské aféry, mostecké špionáže a dalších kauz. Díky svým kontaktům se sovětskými, polskými, maďarskými, bulharskými, rumunskými a jugoslávskými zpravodajci a také blízkým vztahům k Rudolfu Slánskému měl dokonalý přehled o dění v Československu i v zahraničí a neskrýval své velké ambice. Hvězdná hodina pro něj nastala kolem února 1948, kdy se aktivně zapojil do příprav komunistického převzetí moci, prováděl zatýkání odpůrců a účastnil se i dalších nezákonných akcí. Při vyšetřování neváhal užívat hrubého fyzického i psychického násilí vůči zadrženým a patřil k těm československým zpravodajcům, kteří ihned po únoru 1948 žádali o vyslání sovětských poradců. Při zpravodajských hrách proti domnělým nepřítelům republiky a nově nastoleného režimu se nerozpakoval sáhnout dokonce k vraždám, pragmaticky využíval služeb bývalých agentů gestapa a německé Bezpečnostní služby (*Sicherheitsdienst*), přesně ve smyslu hesla „účel světí prostředky“.

Plačkova kariéra špičkového zpravodajce však netrvala příliš dlouho. Postupem času se dostával do stále větších sporů zejména se svým nadřízeným Jindřichem Veselým, již v listopadu 1948 byl ze své funkce odvolán a nějakou dobu zůstal bez stálého místa. Teprve v červenci 1949 nastoupil opět do zaměstnání, a to jako vedoucí učebního oddělení ministerstva spravedlnosti. Odtud už jeho cesta vedla přímo do vězení. Jan Kalous předkládá ve své knize možné příčiny Plačkova pádu. Původně snad mohl být vybrán za „československého Rajka“, k čemuž měl téměř všechny potřebné předpo-

klady: židovský původ, působení v resortu vnitra i intenzivní vztahy s Jugoslávií včetně osobních. Zároveň však autor připouští, že z pohledu sovětského vedení se přece jen jednalo o poměrně „malou rybu“ bez vazeb na nejvyšší stranické orgány, a proto nakonec tuto roli sehrál Rudolf Slánský. Hlavní příčinou Plačkova osudu však byly jeho neskrývané ambice, díky nimž si vyrobil v bezpečnostním aparátu příliš mnoho nepřátel. Když ztratil své dosavadní opory (Rudolfa Slánského, Václava Noska, sovětské poradce) a poté co se navíc vyhroutil spor s titovskou Jugoslávií, byl jeho konec nevyhnutelný. Po sérii brutálních výsledků byl 20. ledna 1954 odsouzen za zneužití úřední moci, v dobové terminologii označované jako „gestapismus“, a podíl na vraždách k patnácti letům vězení. Podmíněně byl propuštěn v dubnu 1957. Po celou dobu svého věznění byl podle autora neochvějně přesvědčen o tom, že se v jeho případě jedná o nedopatření, které mu strana po vyjasnění bohatě vynahradí.

Od návratu z vězení působil Plaček nějakou dobu ve Státní vědecké knihovně, kde zúročil své rozsáhlé jazykové znalosti, aby nakonec díky příměluvě KSČ získal místo v Ústavu pro mezinárodní politiku a ekonomii. V tomto období hojně publikoval, přednášel a jezdil také často do zahraničí. Jako penzista sepisoval své paměti, do jisté míry obhajobu svého někdejšího konání. Dožil se ještě změn po roce 1989 a musel přihlížet rozpadu systému, který pomáhal budovat a v jehož principy až do konce naprosto věřil.

Druhou část knihy tvoří edice Plačkových pamětí nazvaných „Nedokončené poznámky“, korespondence a dalších materiálů z Archivu bezpečnostních složek, Národního archivu a Plačkovy pozůstalosti. Nelze také opomenout doslov z pera Plačkova bratrance, známého českého herce a režiséra Jana Kačera. Na necelých pěti stranách zde přispěl osobní vzpomínkou, která přes samozřejmý kritický odstup obsahuje i snahu o lidské pochopení Plačkova života a názorů.

Knihy Jana Kalouse je přínosnou prací, která přibližuje složitou osobnost a ne-

lehou dobou, v níž žila. Štěpána Plačka představuje jako typického fanatika plně oddaného komunistickým myšlenkám, který kráčí vstříc uskutečnění svých ideálů bez ohledu na sebe, své blízké, a hlavně na všechny ostatní. Sám sebe pak pasuje do role „spravedlivého bojovníka“ za lepší svět. Snad v tom můžeme hledat důsledky smutného dětství bez láskyplné mateřské péče, složitý vztah s otcem nebo jistě silný vliv jeho manželky, což ho však nezbavuje odpovědnosti za vlastní činy. Každopádně Štěpán Plaček patřil k těm, kteří pomáhali v naší zemi nastolovat totalitní systém, jehož obětí se nakonec sám stal.

Vladimír Březina

KONČELÍK, Jakub – VEČEŘA, Pavel – ORSÁG, Petr: *Dějiny českých médií 20. století*. Praha, Libri 2010, 310 s.

Nezbytnou pomůckou při historikově bádání o minulosti jsou tradičně různá tištěná dobová periodika, která byla postupně obohacována o rozhlas a televizi. Přehlednou příručku k využití těchto pramenů s úspěchem připravilo autorské trio vysokoškolských pracovníků specializovaných na žurnalistiku a média v anotované publikaci o vývoji médií v jednotlivých historických etapách 20. století v českých zemích. Její uplatnění bude ale nepochybně mnohem širší, neboť – jak se píše v úvodu – „kniha je určena zejména studentům žurnalistiky a mediálních studií, historie, sociologie i jiných blízkých oborů sociálních a humanitních věd“ (s. 11).

Kniha je logicky rozdělena do několika kapitol zahrnujících delší či kratší časové úseky československých dějin. Pasáže popisující delší časové úseky mají pokud možno jednotnou strukturu, což přispívá k přehlednosti výkladu, a navíc umožňuje dobře porovnávat jednotlivá období. Základní součástí těchto delších kapitol jsou oddíly o historickém kontextu, tiskové legislativě, cenzurní praxi, struktuře tištěných médií, vzdělávání a sociálním postavení novinářů,

rozhlasu a televizi. Ty jsou doplněny o další podkapitoly zachycující specifika dané doby, jako například periodika jednotlivých politických stran, ilegální tisk, zahraniční rozhlasové vysílání, samizdat nebo akce Státní bezpečnosti proti exilovým médiím na Západě. V této podobě autoři pojednávají o první republice (1918–1938), Protektorátu Čechy a Morava (1939–1945), budování socialismu (1948–1967) a takzvané normalizaci (1969–1989). Mezi nimi jsou vsunuty tři kapitoly o kratších přelomových úsecích, jimiž byly druhá a třetí republika (od října 1938 do března 1939, resp. od května 1945 do února 1948) a pražské jaro (1967–1969), které se v sevrěnější a hutnější formě zabývají médii ve sledované historické chvíli.

Některým zajímavým, ba humorným momentům je věnována větší pozornost, jako například vydávání samizdatových *Lidových novin*. Federální úřad pro tisk a informace jim dva roky bránil v legalizaci, až nakonec jejich prosincové číslo v roce 1989 vydal vlastním nákladem. Kladem publikace je i to, že připomíná některé významné osobnosti rozhlasového a televizního vysílání, jakož i kdysi známé, nyní však pozapomenuté programy, které mívaly statisíce a miliony diváků. Vedle toho však neopomíná ani symboly různých personálních čistek, ať již z řad pachatelů či obětí.

Příručka přinášející zhuštěné informace za celé jedno století se pochopitelně nevyhnula drobným omylům. Například na straně 34 se o zákonu o obraně státu (č. 131/1936 Sb.) mylně mluví jako o zákonu o mimořádných opatřeních. Největší obtíže ale nastávají u citací archivního materiálu, a to jak v textu, tak v seznamu pramenů a literatury. Na stranách 182 a 213 se nacházejí odkazy na dokumenty z Národního archivu v ne zrovna šťastné podobě (NA, fond KSČ ÚO 02/1) a podobně je tomu na straně 243 (NA, fond 02/7), což rozhodně nejsou platné a správné archivní citace. V prvním případě by měl mít zápis tvar „NA, fond KSČ ÚV – předsednictvo“ (s určením manipulačního období, např. 1966–1971), v druhém případě je regulérní citace „NA,

fond KSC – Byro ÚV KSC pro řízení stranické práce v českých zemích“. V seznamu pramenů a literatury jsou pak archivní fondy překvapivě zařazeny přímo mezi literaturu pod značkou Národního archivu, ale ani zde nejsou přesné citace výše uvedených fondů. V seznamu pramenů a literatury je dále uvedena fondová zkratka ASYN, která je mylně vysvětlena jako Syndikát novinářů, ačkoliv znamená Archiv Syndikátu novinářů. Ve výčtu použitých pramenů pak citelně chybějí takové fondy jako například Ministerstvo vnitra – prezidium, Ministerstvo spravedlnosti – dodatky nebo Cenzurní sbor kinematografický při ministerstvu vnitra, které jsou pro studium novin, filmu a médií významné a stály by přinejmenším za připomenutí. Z okruhů studentstva, jimž je kniha přednostně určena, se o výše jmenovaných fondech a možnostech jejich využití nejspíše doslechnou jen studenti historie, kdežto ostatním tato informace může zůstat utajena.

Přes uvedené drobné nepřesnosti příručka naprosto splňuje svůj účel: Ve výstižné a výživné formě podává základní údaje a zároveň odkazuje na další relevantní literaturu k tématu.

David Hubený

MURAŠKO, Galina Pavlovna: *Izbrannoje*. Moskva, Institut slavjanoveděnja Rossijskoj akademii nauk 2011, 574 s.

Sborník Slovanského ústavu Ruské akademie věd je milou pozorností pracovnic a pracovníků této vědecké instituce jubilance. Zpřístupňuje část jejího díla, jež se začalo objevovat v odborných periodikách od počátku 60. let minulého století. Z velké části toto dílo cílilo k dějinám Československa, takže i pro nás má smysl připomínat si výsledky vědecké práce Galiny Pavlovny Muraškové (narozené 3. ledna 1932), absolventky Historické fakulty Moskevské státní univerzity (1954) a aspirantského studia ve Slovanském ústavu Akademie věd SSSR (1964). Po prvotním zájmu o eko-

nomické a sociální problémy Československa 20. let, připomenutém ve sborníku jedné studii na toto téma z roku 1961, zaměřila Galina Murašková pozornost na období pozdější, zejména na 40. a 50. léta. Ve sborníku nalezneme z tohoto okruhu podrobnou studii věnovanou problematice znárodnění v Československu z roku 1986.

Další blok studií se zaměřuje na politické dějiny v době předcházející a následující po revoluci v únoru 1948. Autorka se zajímala také o pojetí socialismu v Československu v letech 1945–1947. Ve studii z roku 1993 se pokusila nahlédnout tehdejší dění jako proces a výsledek konfrontace a kompromisů mezi koncepcemi komunistů a jiných socialistických proudů, což je pohled svým způsobem novátorský a inspirativní i pro naši současnou historiografii. Stranou jejího zájmu nezůstaly ani změny společenského vědomí v Československu v 50. letech, jimž věnovala studii uveřejněnou v roce 2011, která je typická využitím dokumentů z otevírajících se archivů v Moskvě. Tento aspekt činí z prací Galiny Muraškové informačně nanejvýš cenné příspěvky. Dodejme, že znalost ruských archivů předurčila historičku k práci na řadě užitečných edic zpřístupňujících prameny, jež jsou pro zahraniční badatele zpravidla těžko dostupné.

Další okruh zájmu v bohaté tvorbě Galiny Pavlovny Muraškové tvoří téma, které bylo do druhé poloviny 80. let v zemích bývalého východního bloku tabuizováno. Ve sborníku jsou znovu uveřejněny dvě studie z let 1997 a 2010 věnované státnímu antisemitismu v Sovětském svazu a represím 50. let v satelitních zemích. Mimořádnou pozornost věnovala Murašková politicky motivovanému soudnímu procesu s Rudolfem Slánským a jeho spoluobžalovanými. Ve své práci historiografky a editorky se zaměřila také na postavení církví v Československu a v zemích východní Evropy po skončení druhé světové války. Uveřejněné studie svědčí o tom, že sledovala nejen postavení římskokatolické církve, ale i jiných církví, na prvním místě pak církve řeckokatolické. To se patrně stalo jedním

z impulsů k probuzení jejího zájmu o Slovensko, kde si posléze všimla i poměrů maďarské menšiny.

Zvláště je třeba upozornit na dva příspěvky z let 2001 a 2008 otištěné ve sborníku, které mají zásadní význam pro teoretické uchopení charakteru společnosti ve střední a východní Evropě po druhé světové válce. Galina Murašková se zde zamýšlela nad pojmem lidové demokracie a nevyhnula se ani diskusi o teorii totalitarismu, inspirována k tomu mimo jiné knihou Michala Reimana *O komunistickém totalitarismu a o tom, co s ním souvisí* z roku 2000. Teoreticko-metodologické příspěvky naznačují přesahy zájmu moskevské historičky z oblíbeného období 40. a 50. let. Není divu, že její pozornost se zaměřila také na období pražského jara 1968, které je klíčové pro pojetí vývoje socialismu v Československu. Toto téma mimochodem představuje pro současnou ruskou historiografii podnět k hlubokému zamyšlení, a je škoda, že tohoto zájmu nedokážeme využít. Ve sborníku je znovu otištěn referát z moskevské konference o pražském jaru, publikovaný v konferenčním sborníku z roku 2010 (anotace o něm vyšla v *Soudobých dějinách*, roč. 18, č. 4 (2011), s. 726–728), v němž Galina Murašková přínosně zaznamenala ohlasy pražského jara v prostředí sovětské inteligence. K roku 1968 a československému pokusu o reformu komunismu směřuje také její obsažná recenze paměti Čestmíra Císaře z roku 2008.

Jubilejní sborník prací Galiny Pavlovny Muraškové si zaslouží pozornost historiků soudobých dějin a politologů. Její studie, konferenční referáty a recenze jsou přínosné svou faktografickou hodnotou i metodologickými podněty. Osobnost autorky představuje obsáhlý úvod ke sborníku, zpracovaný bohužel nejmenovanými „kolegy a přáteli“, užitečná je také výběrová bibliografie jejích prací.

Historikové v bývalém Sovětském svazu působili většinou v podmínkách striktního státního dirigismu, i v nich však zůstával alespoň minimální prostor pro uplatnění vlastních vědeckých zájmů a pro osobní volbu – mezi slušností a lhostejností. Galina

Pavlovna Murašková patřila k těm vědcům v Sovětském svazu, kteří nepřerušili vztahy s kolegy v Československu zavrženými po roce 1968 a zbavenými možnosti pracovat ve svém oboru (například s Karlem a Květou Jechovými). K těmto nemnohým statečným historikům (podle svědectví Františka Janáčka to byli třeba také Anna Petrovna Solovjevová a Michail Nikolajevič Kuzmin) máme svůj dluh.

Jiří Křestan

PEJČOCH, Ivo: *Protikomunistické puče: Historie pokusů o vojenské svržení komunistického režimu v Československu v letech 1948–1958*. Cheb, Svět křidel 2011, 198 s.

Jedna z posledních knih velmi plodného historika Iva Pejčocha se věnuje akcím, za jejichž (údajnou) přípravu aktéři na konci 40. a v průběhu 50. let minulého století stanuli před soudním tribunálem a ve většině případů byli odsouzeni k vysokým trestům. Profesionální profil autora, absolventa katedry českých dějin na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy a od roku 2007 vědeckého pracovníka Vojenského historického ústavu – Vojenského historického archivu v Praze, prozrazuje, že na problematiku chystaných protikomunistických povstání bude pohlížet převážně z vojenského hlediska. Klíčová otázka, na kterou se snaží najít odpověď, však zní, zda se v Československu skutečně připravovaly pokusy o svržení komunistické diktatury, jak to prezentovala tehdejší propaganda. Analýzou vyšetřovacích spisů i výpovědí přeživších účastníků se pokouší zjistit, nakolik byly popsány protistátní plány reálné. Dochází přitom k nespornému závěru, že minimálně část údajných pučů byla dílem provokací Státní bezpečnosti a vojenské kontrarozvědky.

Autor analyzuje celkem jedenáct nejdůležitějších pokusů o svržení komunistického režimu v průběhu dvanácti let, které jsou v knize seřazeny chronologicky od procesu s Československým hnutím svobody

z let 1948 a 1949 až po skupinu Třetí odboj, odsouzenou za přípravu ozbrojeného převratu v únoru 1959. Největší prostor věnuje údajně široce založenému pokusu o vojenský převrat z března 1949 – takzvané Akce Praha–Žatec, známé také pod názvy Akce Norbert nebo Přebrot Miroslava Jebavého (podle jednoho z hlavních organizátorů). Připravované povstání, které je asi nejznámější událostí svého druhu z prvních poválečných let, mělo být vedeno skupinou vojenských důstojníků s demokratickým směřením. Jeho scénář údajně počítal s tankovým úderem na hlavní město, při němž měly být obsazeny strategické body jako hlavní štáb armády, rozhlas a klíčové komunikace, poté se mělo povstání rozšířit do dalších částí republiky.

Dobová média Akce Praha–Žatec prezentovala jako velmi nebezpečný plán, který skutečně mohl ohrozit socialistické zřízení. Puč se podle nich povedlo zmařit jen náhodou díky prozíravosti Státní bezpečnosti. Jeho aktéři byli pozatýkáni a před soudem si v rozsáhlém procesu vyslechli velmi tvrdé tresty. Pět údajných vůdců bylo odsouzeno k smrti a popraveno v roce 1949. Stejně jako v ostatních zkoumaných případech se autor snaží dokázat, že takováto představa o povstání je s velkou pravděpodobností mylná. Z citací z dobových pramenů i provedených analýz vyplývá, že i pokud by tato akce byla skutečně plánována tak, jak tvrdila obžaloba, neměla by reálnou šanci na úspěch. Autor však zpochybňuje i samotný úmysl zúčastněných skutečně zorganizovat ozbrojenou akci. Většina příznání byla vynucena brutálním fyzickým a psychickým nátlakem při vysleších a kromě nich neexistuje žádný přímý důkaz. Mimo to se nezdá příliš pravděpodobné, že by zkušení armádní důstojníci opravdu plánovali, jak s hrstkou vojáků a armádní techniky svrhnout celý komunistický režim.

Všechny kapitoly knihy mají shodnou strukturu a docházejí k podobným závěrům. Po úvodu s hlavními informacemi o daném případě následují až příliš podrobné životopisy hlavních aktérů. Kromě základních osobních dat či milníků ve vo-

jenské kariéře se čtenář musí prokousat množstvím nedůležitých detailů, jako například, kterou základní školu odsouzení navštěvovali nebo jakou administrativní pozici zastávali v meziválečném období. Takto podrobné profily na druhé straně ale poskytují zajímavý náhled na to, jaké typy osob měly představovat údajnou hrozbu komunistické diktatury. Kromě zasluhovaných vojáků a nesporně schopných jedinců se zde vyskytovali i lidé, kteří se pohybovali spíše v nižších patrech či na okraji společnosti. V procesu se skupinou Třetí odboj tak například figuroval hospodský harmonikář nebo dvě tovární dělnice.

Dále autor popisuje, jak byly jednotlivé akce prezentovány v oficiálních dobových dokumentech, které jsou často silně ideologicky zabarvené. Odsouzení jsou v nich uráženi a označováni za nesmířitelné odpůrce pracujícího lidu, či dokonce následovníky nacistických vzorů zbavené lidského srdce, duše i svědomí. Tyto dokumenty staví autor do kontrastu s realitou – snaží se odhadnout skutečné počty vojáků, kteří se mohli údajných pučů zúčastnit, a reálný vliv jejich údajných vůdců. Právě zřejmý nesoulad mezi reálnými šancemi těchto akcí na úspěch a bohatými zkušenostmi armádních důstojníků a jejich nespornými kvalitami, jež prokázali během druhé světové války, pokládá autor za hlavní argument pro podložení hypotézy, že většina, či spíše všechny popisované protikomunistické puče byly dílem provokace a konstrukce represivních složek režimu. Generálové a váleční veteráni se zkušenostmi z různých bojišť by pravděpodobně nikdy vážně neplánovali tak beznadějně akce, z nichž byli obviňováni.

Knih *Protikomunistické puče* je dobrým shrnutím údajných pokusů o svržení komunistického režimu. Závěr, že všechny pravděpodobně sloužily jen jako nástroj, jak se zbavit politických oponentů, bych však rozhodně nechápal jako zlehčení role protikomunistického odboje a snižování zásluh většinou velmi statečných armádních činitelů a jejich spolupracovníků. Spíše bych v něm viděl užitečné připomenutí, kam až

byl ochoten zajít totalitní režim při upevňování vlastní moci a likvidaci potenciálních protivníků.

Matouš Rucki

SWAIN, Geoffrey: *Tito: A biography*. (Communist lives, sv. 5.) New York, I. B. Tauris 2011, 219 s.

V ediční řadě *Communist Lives*, vydávané newyorským nakladatelstvím I. B. Tauris, vyšla v roce 2011 kniha profesora univerzity v Glasgow Geoffreyho Swaina s prostým názvem *Tito: Biografie*. Představuje v ní život, práci a cestu k moci jednoho z nejpozoruhodnějších komunistických státníků 20. století – Josipa Broze Tita. Postup, jakým se Geoffrey Swain tohoto úkolu zhostil, je více než chvályhodný. Poskytuje čtenáři detailní přehled o Titově životě od narození až do smrti v roce 1980, přičemž jednotlivé životní epizody dává do kontextu s historickými procesy, které Tita ovlivnily nebo jím byly ovlivněny.

Úvodní část líčí Titův život v mládežnických letech, kdy se jako chlapec účastnil povstání chorvatských vesničanů proti maďarské nadvládě. Po vypuknutí první světové války vstoupil do služeb rakousko-uherské armády, s níž se účastnil bojů na balkánské a později na východní frontě. Právě zde padl do zajetí ruské armády a později uzavřel první manželství s Pelagijí Belousovovou. Swain dále popisuje Titovu účast v revolučním roce 1917 a jeho pobyt v Rusku označuje jako přelomový pro další politické smýšlení. Po skončení války se Tito vrátil do svého rodiště, které se nacházelo v nově vytvořeném Království Srbů, Chorvatů a Slovinců. Začal zde působit jako člen komunistické strany a odborář, který byl často trnem v oku státním orgánům. Mezi lety 1928 a 1934 byl z politických důvodů vězněn, což autor přibližuje na pozadí historického vývoje Jugoslávie, do nějž výrazně zasáhl královský převrat v roce 1929. Po propuštění z vězení se Tito stal kariérním komunistou a stoupal ve straně na stá-

le vyšší pozice, až se v roce 1940 ocitl již v podstatě na samotném jejím vrcholu.

Titovu politickou kariéru sice přerušila druhá světová válka, právě tehdy se však stal ústřední postavou komunistického odboje proti nacistům a ve své vlasti si tím získal neobyčejnou autoritu. Vedle úspěšného tažení komunistických partyzánů popisuje autor také vztah Tita s Dražo Mihajlovičem, vůdcem četníků bojujících zároveň proti nacistům i komunistům. Přestože se zpočátku zdálo, že by partyzáni a četníci mohli spojit své síly proti okupantům, postavily se nakonec oba tábory proti sobě, což znamenalo pro Jugoslávii v podstatě občanskou válku. Swain nevynechává ani momenty, kdy byl Tito jen krok od pádu do nacistického zajetí. Třebaže byly tyto případy v poválečných letech mytizovány a Tito byl vykreslován jako hrdina s až nadpřirozenými schopnostmi, Swain je vykládá střízlivěji jako výsledek jeho duchapřítomnosti a štěstí. S tím, jak rostly Titovy úspěchy a autorita v osvobozené boji, dostávalo se mu také postupného uznání od představitelů protiněmecké koalice, což autor neopomíná zdůraznit.

V prvních poválečných letech Tito jako jugoslávský vůdce jednak upevňoval svou moc za současné likvidace veškeré opozice, jednak usiloval o revizi hranic země. To se týkalo Terstu ve sporu s Itálií a možného spojení Jugoslávie s Albánií. Swain se důkladněji zabývá především Titovými aktivitami v mezinárodní politice. Kromě líčení notoricky známé roztržky se Stalinem líčí zejména jeho pozdější vztahy s Nikitou Chruščovem a postoj k událostem v Maďarsku v roce 1956 a v Československu v roce 1968.

V 70. letech už na Tita doléhala únavy z politiky, což se projevilo například v jeho slábnoucí pozici při schválení ústavy v roce 1974. Ta sice uzákonila Titův doživotní prezidentský mandát, zároveň ale mezi jednotlivé národy Jugoslávie zasela mnohé sémě nacionální nevráživosti.

V konečném výsledku působí kniha Geoffreyho Swaina přehledně a čtivě. Třebaže se jedná o biografii, je celý Titův život zasazen do kontextu historické

kého vývoje Jugoslávie a světového dění. Kniha je určena čtenáři, který má v dané problematice alespoň základní orientaci a je schopen některá fakta zasadit do širší perspektivy. Jelikož Titovy životní osudy po druhé světové válce jsou poměrně dobře známé, ocenění si podle mého ná-

zoru zaslouží zvláště velmi detailní popis Titovy kariéry předválečné, kdy se z málo vzdělaného dělníka vypracoval na prvořadého politického funkcionáře.

Štěpán Šantrůček